

ИСТИҚЛОЛ ФИДОЙИЛАРИ

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ

**ХОТИРАЛАРИМДАН
(ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХИДАН
ЛАВҲАЛАР)**

**«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА
АКЦИЯДОРЛИК КОМПАНИЯСИ
БОШ ТАҲРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ — 2001**

Нашрга тайёрловчи

ва изоҳлар муаллифи: *тарих фанлари номзоди,
доцент С. Холбоев*

Тақризчилар: *тарих фанлари доктори, профес-
сор К. Оқилов, тарих фанлари док-
тори Ҳ. Бобобеков, филология фан-
лари номзоди, доцент М. Олимов*

Мунаввар Қори Абдурашидхонов.

Хотираларимдан (жадидчилик тарихидан лавҳалар)—
Т.: «Шарқ» нашриёт-матбаа акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти, 2001.— 128 б.

Сиёсий қатагонлик «социализм қуриш» учун коммунистик фир-
қа олиб борган кураш жараёнидаги энг аянчли фожиа, битмас-
тутанмас жароҳат, мулҳиш сиёсат, умуммиллий зулм ва зуғум сифа-
тида тарихда қолди. Унинг мазмуну моҳияти ва сир-асрорлари тўла
очирилиши учун ҳали кўпгина вақт, илмий-ижодий изланиш, ақл-
заковат сарфлашга тўғри келади.

Муҳтарам китобхон! Қўлингиздаги «Хотираларимдан» номли ри-
сола ўз вақтида миллатимизнинг маънавий отаси ҳисобланган
Мунаввар Қори Абдурашидхонов қаламига мансуб. Унда 20-йиллар-
да миллий-озодлик ва истиқлол учун кураш олиб борган «Иттиҳоди
гараққий», «Бирлик», «Миллий иттиҳод» ва «Миллий истиқлол»
каби ошқора ва яширин ташкилотлар тарихи ёритилган.

ББК 63.3 (5У)Ўз

ҲУРМАТЛИ КИТОБХОН!

Кўлингиздаги рисола буюк миллатпарвар, Ватан истиқлоли йўлида шаҳид ўтган Мунаввар Қори Абдурашид-хоновдан қолган мерос. У Туркистондаги жадидчилик ҳаракати тарихига оид каттагина асарнинг учинчи қисми бўлиб, «Хотираларимдан» деб номланган.

Муаллифнинг ўзи кўрсатишича, хотиранинг биринчи қисми жадидчиликнинг майдонга келишидан 1917 йил февраль инқилобигача бўлган даврни ўз ичига олади. Иккинчиси 1917 йил февраль-октябрь, учинчиси эса шўро даврини (1917—1929 йиллар) қамраб олган. Биз мана шу учинчи қисмининг русчага таржима қилинган нусхасини қўлга киритдик ва ўзбекчага ағдариб ҳукмингизга ҳавола этишга жазм қилдик.

Дарҳақиқат, унда жадидчиликнинг шўро давридаги бизларга номаълум бўлиб келган маориф ва маданият тараққиётига қўшган ҳиссаси, энг муҳими, МИЛЛИЙ ИСТИҚЛОЛ учун мустабид комфирқа сиёсатига қарама-қарши олиб борган ошқора ва ноошқора кураши тарихи ёритилган.

Рисола шўро даврида илмий жамоатчилик кўзидан нари сақланган тарихий ҳужжат ва воқеаларга бой. Улар шўро адабиётида фақат бир томонлама мақтов ва улуглаш билан кўрсатиб келинган коммунистик босқиннинг моҳиятини тўғри кўрсатишга ёрдам беради.

Китобнинг ёзилиш тарихи ва жойи ҳам ўзгача. Мунаввар Қори уни 1929—1930 йилларда қамоқхонада боши устида сиёсий қатағонлик ойболтаси кўтариб қўйилган аянчли бир пайтда ёзган.

Бу рисола миллий-озодлик кураши, миллий уйғонишда маънавий куч-қувват ва илҳом манбаи бўлган ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий, миллий демократик ҳаракат — жадидчилик ва унинг йирик намояндаси Мунаввар Қори ҳақида анча кенг маълумот беради.

Мунаввар Қорига 1915 йилдаёқ Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ўз хатларида «Маънавий Қори отамиз... ҳазратларина», — деб мурожаат қилган. «Инқилоб» йилларида эса кўча намоёниси ва катта митинг ҳамда йиғи-

лишларда «Яшасин Мунаввар Қори! Яшасин миллат!» деган марш оҳангида ашула айтилган. Бухорода Фрунзе бошчилигида қизил армия давлат тўнтариши ясаб, манғитлар сулоласи — Амир Олимхон авлодларига тегишли салкам икки асрлик олтин хазинаси ва шаҳар аҳолисининг бойликлари таланиб, коммунистик мустамлака зуғуми бошлангач, Фитрат Мунаввар Қорини кучоқлаб йиғлайди: «Биз бундай инқилобни хоҳламаган эдик. Биз фақат амирни ағдариб адолатли жамият барпо қилмоқчи эдик...».

Китоб мустабид шўро тузуми даврида аввал бироз муддат улуғланган, кейинроқ эса, қатағон қилинган буюк истиқлолчи боболаримизнинг армону ҳасратлари, биз билмаган жасоратга тўла кураш тарихи саҳифаларига бойдир. Шунингдек, ундаги Мунаввар Қорининг бошқа маъруза, шеър ва мақолалари ҳамда замондошларининг унинг ҳақдаги фикр-мулоҳазалари китобхонлар эътиборини ўзига тортади, деган умиддамиз.

Нашрга тайёрловчидан.

«Асоссиз тарзда репрессияларга дучор бўлган кишиларнинг ор-номуси, қадр-қиммати, покиза номини тиклашни, уларга етказилган маънавий ва моддий зарарнинг ўрнини қоплашни ўзимизнинг биринчи галдаги бурчимиз деб биламиз».

И. А. КАРИМОВ

МИЛЛАТИМИЗНИНГ МАЪНАВИЙ ОТАСИ

1878 йили Тошкент шаҳридаги нуфузли оилалардан бирида учинчи ўғил дунёга келди. Унга яхши ният билан надарibuзруквори — мадраса мударриси, элга таниқли Абдурашидхон ва волидаи меҳрибони Хосиятхонлар Мунаввар, яъни нурга тўлган ва нур билан ёритилган деган маънони англатувчи исм қўядилар. Мунаввар етти ёшлигида отаси Абдурашидхон ҳаётдан кўз юмади. Чирқиллаб қолган Аъзамхон, Муслумхон ва Мунавварларнинг еб ичишию кийиниши, таълим ва тарбияси Хосиятхон отин елкасига тушади. У ўз даврининг ўқимишли ва фозила аёлларидан бўлиб, жигаргўшаларига дастлабки савод ва бошланғич таълимдан сабоқ беради. Аъзамхон билан Муслумхон ҳаётдан ўз ўринларини ота касби — мадраса мударриси бўлиб етишиш билан топади. Муслумхон (1875—1954) масжидда умр бўйи имомлик қилади. Аъзамхон 1919 йилда вафот этади.

Мунаввар ёшлигидан ўтқир зеҳнли, акалари қатори илмга чанқоқ бўлди. У дастлаб Тошкентда Юнусхон мадрасасида ўқийди. Кейин эса ўн ёшидаёқ, Бухорога бориб, у ердаги мадрасалардан бирида ҳадис ва фикҳ илми таҳсилга берилади. Тошкентга қайтиб, Дархон маҳалла масжидида имомлик қилади.

У диний, дунёвий ва ижтимоий-сиёсий мазмундаги китобларни, журнал ва газеталарни севиб ўқийди. Айниқса жадидчиликнинг «отаси» Исмоилбек Гаспирали Қримда чоп этаётган «Таржумон» (1881—1914) газетаси Мунавварнинг миллатчи ва халқчил бўлиб етишига катта таъсир қилади.

Мунаввар Қорининг шоғирдларидан бири Лазиз Азиззоданинг ёзиб қолдиришича, инқилоб арафасида Туркистонга, жумладан, Тошкентга Ўрусия, Туркия, Миср, Эрон ва бошқа шарқий мамлакатлардан юзлаб турли хил илғор руҳдаги журнал, газета ва тўпламлар

келиб турган. Улар зиёли ва ёшлар орасида, мадрасаларда қўлдан-қўлга ўтиб ўқилган. Булардан Мунаввар ҳам бахраманд бўлгани шубҳасиз. У туркий тиллардан ташқари, рус, форс тилларини ҳам яхши билган.

Мунаввар ёшлигидан Ватан тақдири, халқнинг ижтимоий турмуши, «оқ пошшо» ва унинг ўлкадаги мустамлакачилик, руслаштириш ва дини исломни бузиш сиёсати ҳақида ўйлай бошлайди. У Ватан озодлиги, иқтисодий ва маданий тараққиёти маорифга боғлиқ эканлигини жуда эрта тушуниб етади. Мунаввар Қори ўтган асрнинг 90-йилларида Исмоилбек Гаспирали томонидан Қримда асосланган «усули жаид» — «усули савтия» (товуш усули)даги янги мактабни очишга бел боғлайди. Аммо унга чор ҳарбий маъмурияти, рус зиёли миссионерлари, маҳаллий мусулмон диний мутаассиблар қаршилик қилади.

Жуда катта меҳнат ва турли таъқибларга бардош бериш эвазига, Мунаввар Қори 23 ёшида (1901) Туркистонда биринчилар қатори жаид мактабини очишга муяссар бўлади. Унда болалар ўқиш-ёзишни икки йилда ўрганadi. Бунинг учун қадим — эски анъанавий мактабларда эса беш йил вақт сарфланар эди. Ўз меҳнатидан тўла маънавий қониқиш ҳосил қилган ва илғор усулнинг моҳият-оқибатини чуқур ҳис этган Мунаввар Қори бутун умрини халққа маърифат тарқатишга, буюк давлатчилик шовинизмининг хилма-хил найрангларига қарши курашга бағишлайди. Инқилобдан олдин у бу «қилмиши» учун бир неча бор чор амалдорлари томонидан таъқиб қилинади, сургун қилиниши ҳақида огоҳлантирилади, аммо булар уни сира чўчита олмайди.

Мунаввар Қорининг маданий-маърифий, ижтимоий-сиёсий фаолияти биринчи (1905—1907 йй.) ва иккинчи (1917 йил февраль) рус демократик инқилоблари даврида янада юксакликка кўтарилади. Бу даврда у фақат жаид мактабларини ташкил этиш ва уларда ёшларни ўқитиш билан чекланмай, фаол адиб, журналист, ношир, олим, сиёсий раҳбар сифатида Туркистондагина эмас, балки Ўрта Осиё ва Россия мусулмонлари орасида катта обрў қозонади.

Мунаввар Қори жаид мактаблари учун янги товуш усулида дарсликлар — «Адиби аввал» («Биринчи адиб», 1907 йил) алифбе ва «Адиби соний» («Иккинчи адиб», 1907 йил) ўқиш китобларини чоп эттиради. Булар ўлкадаги асосий дарсликлар сифатида октябрь тўнтаришидан сўнг ҳам кенг қўлланилади.

Мунаввар Қори миллатнинг юксалиш ва уйғониши фақат мактабгагина боғлиқ, деб тушунмайди. У кенг халқ оммасини дунё воқеаларидан, ўз ижтимоий аҳволи ва сиёсий воқеалардан хабардор бўлиши зарурлигини тушуниб, газета-журнал ва бадиий-илмий тўпламлар нашр этишга катта эътибор беради. Дастлаб 1906 йилда Исмоил Обид муҳаррирлиги ва ҳамкорлигида Тошкентда «Тараққий» газетасини нашр этиришга муваффақ бўлади. Аммо бу газета тез орада чор ҳукумати амалдорлари томонидан ман этилади. Мунаввар Қори шу йили ҳарбий ҳокимиятдан ўзи газета чиқаришга рухсат олади ва октябрь ойининг бошларида «Хуршид»ни нашр этади. Саккиз бетлик бу газета идораси Тошкентнинг Занжирли маҳалласида макон топган эди. Бу газета ҳам ўз саҳифаларида ислом дини, яъни шариатга оид масалалар билан бир қаторда халқнинг аҳволи, иқтисод ва сиёсат муаммоларини ёритгани учун мусодара қилинади. Ундан сўнг Мунаввар Қори яна ўз дўст ва маслакдошлари Абдулла Авлоний, Аҳмаджон Бектемир, Муҳаммаджон Жалил номларидан газеталар чиқаришга рухсат олади. Мунаввар Қорининг 1908 йили «Ер юзи» география дарслиги, «Тажвид» (Қуръони каримни ўқиш усулини ўргатувчи) китоблари босилиб чиқади. Шу йили у яна жадид шоир ва ёзувчилари асарларини тўплаб «Сабзавор» номи билан чоп эттиради. Булар жадид мактабларида дарслик сифатида қўлланилди. Мунаввар Қори бошлаган янги мактаб усули Туркистонга тез ёйилади. Унинг ташаббускор жонкуярлари «тараққийпарварлар» деб ном олади. Мунаввар Қори эса уларни бирлаштирувчи раҳбар ва йўлбошчига айланади. Унинг мактаби эса жадид мактаблари учун илмий-услубий ва амалий тажриба маркази бўлиб хизмат қилади.

1917 йилда Мунаввар Қорининг матбуот соҳасидаги фаолияти кўзга алоҳида ташланади. Унинг муҳаррирлигида «Хуршид» (1906), «Нажот» (1917) ва «Кенгаш» (1917) каби жадид газеталари нашр этилади. Мунаввар Қори жадидларнинг рус подшоси ҳукмронлиги давридаги газетчиликдаги хизматига баҳо бериб шундай деган эди: «Жадидлар полисанинг қўрқинчи қаттиқ бўлса ҳам, қийинчиликларни ўз устига олиб, газет чиқарди ва уни халққа тарқатди»[1]. Октябрь тўнтаришидан сўнг Мунаввар Қори янги мактаб, ўрта махсус ва олий таълим ташкилотчиларидан бири сифатида фаолият кўрсатади. Бу борада унинг ўзи 1927 йилда Тош-

кент округ маданиятчилари қурултойида шундай дейди: «Уктабрдан кейин жадиждлар... мактабларини ҳукуматга бериб, ўзлари шўро муассасаларида ишлай бошладилар» [2].

Мунаввар Қори ҳозирги Ўзбекистон Миллий университети пойдеворини қўйган кишилардан бири. 1918 йил 9 апрелда унинг уйида тўпланган зиёлилар фақат рус тилликлар ўқиши мумкин бўлган Туркистон Халқ дорилфунуни очиш ҳаракати бошлангач, Мукулмон халқ дорилфунунини ташкил этиш мақсадида 9 кишидан иборат ташкилот комиссиясини тузади. Унга Мунаввар Қори (раис), Бурҳон Ҳабиб, Исо Тўхтабоев, Содиқ Абдусатторов, Муродбек, Муродхўжа, Мухтор Бакир, Абдусами Қори Зиёбоев ва бошқалар кирган эди. Комиссия Мукулмон халқ дорилфунунини ҳам русча Туркистон Халқ дорилфунуни каби уч босқичда ташкил этади: юқори босқич — дорилмуаллимин (ўқитувчилар институти); ўрта босқич — ўрта ҳунар мактаблари; қуйи босқич — бошланғич мактаблардан иборат бўлади. 3 май куни Мукулмон халқ дорилфунуни раҳбариятига сайлов бўлиб ўтади. Унда Мунаввар Қори раис (ректор), Исо Тўхтабоев ректорнинг биринчи, Бурҳон Ҳабиб иккинчи ўринбосарлари, Абдусами Қори Зиёбоев хазинадор, Мухтор Бакир саркотиб этиб сайланади.

1918 йил 12 май куни эса Эски шаҳар даҳасидаги Викула Морозовнинг солиқ магазини биноси (ҳозирги Ўзбек ёш томошабинлар театри)да Мукулмон халқ дорилфунунининг тантанали очилиш маросими бўлади. Уни Мунаввар Қори қисқача кириш сўзи билан очиб, мукулмонлар чоризм даврида рус йўқсиллари билан биргаликда ярим аср қуллиқда яшагани, бугунги озодлик ва тантана катта талофатлар билан қўлга киритилганлигини айтди. Шундан сўнг бу курашда ҳалок бўлганларга бағишлаб, Қуръони каримдан тиловат ўқилиб, фатво берилади. Мукулмон дорулфунуни Мунаввар Қори раҳбарлигида ўз даврининг катта билим масканига айланади. У 15 демократик маданий-маърифий ташкилот вакилларидан уюшган 45 кишилик кенгаш томонидан бошқарилади. Унда ишловчи муаллимлар сони 180 нафарга этади. Унинг 1918 йил 31 майдан бошлаб, «Халқ дорилфунуни» газетаси чиқади. У дастлаб ҳафтада бир марта, кейин эса (5-сонидан бошлаб) ҳафтада икки марта чиқади. «Халқ дорилфунуни» бутун Туркистон ўлкаси бўйлаб тарқатилар эди.

1918 йил 2 июнь куні Мусулмон халқ дорилфунунининг юқори босқичи дорилмуаллимин (ўқитувчилар институти) ишга тушади. Унда Абдурауф Фитрат она тилидан, Камол Шамси арифметика ва немис тилидан, Раҳимбоев арифметикадан, Абдурахмон Исмоилов санъатдан, Ризаев маданият тарихи ва сиёсий иқтисоддан, Мунаввар Қори (дорилмуаллимин мудирин — ректорин ҳам эди) она тилидан дарс беради.

Русча Туркистон халқ дорилфунунини ва унинг бўлими Мусулмон халқ дорилфунунини тўла маънодаги олий ўқув юрти бўла олмаса-да, бўлажак давлат университети ҳозирги — Ўзбекистон Миллий университети учун моддий-техникавий ва илмий-педагогик асос бўлди.

Мунаввар Қори мустахлакачиликка қарши «Чор ҳукуматинини йиқитиш жадидларнинг тилагида бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шундан иборат бўлиши яширин эмас» [3], дейди. Мунаввар Қорига рус демократик февраль инқилоби зулматдан ёруғликка чиқиш, жаҳолат устидан адолат тантана қилишидек бўлиб кўринади. У дастлаб октябрь тўнтаришининг номиллий моҳиятини тўла тушуниб етса-да, халққа берилган эркинликлар ва шиорларни маъқуллайди, ижтимоий-сиёсий фаолиятга берилади. 1917 йил март ойининг бошларида Мунаввар Қорининг катта сайъ-ҳаракати билан Тошкентда мусулмон халқлари шўроси — «Шўрои исломия» ташкил топди. Мунаввар Қори унинг раиси ўринбосари этиб сайланади. Апрельнинг ўрталарида Туркистон мусулмонларининг биринчи умуммусулмон ўлка курултойи чақирилади. Унда 150 нафар энг фаол вакиллар қатнашади. Мунаввар Қори шу тарихий анжуман раёсатига раис этиб сайланади. Унинг раҳбарлигида курултой ўша даврнинг 16 та энг долзарб масалаларини муҳокама қилиб, тегишли ижобий қарорлар қабул қилади. Булар орасида Туркистоннинг сиёсий жиҳатдан ўзини бошқариши, бўлажак ҳукумат, уруш, мардикорликка олинганлар, таъсис курултойини чақириш, Туркистонда «Шўрои исломия»нинг Бутун Туркистон Миллий марказини тузиш, ер, сув ва бошқа масалалар бор эди. «Шўрои исломия»нинг шу биринчи курултойида Туркистон мусулмонларининг Миллий маркази сайланади. Унга Мунаввар Қори (раис муовини), Мустафо Чўқаев (раис), Маҳмудхўжа Беҳбудий ва бошқалар киради.

1917 йил ёзида Тошкент шаҳар-Думасига ўтказилган сайлов олди мавсумида Мунаввар Қори мусулмонлар

митинги ва йиғилишларда оташин нутқлар сўзлаб, уларни сиёсий фаолликка чақиради, натижада мусулмонлар катта ютуқни қўлга киритади. Думага сайланган 112 депутатдан 76 нафарини маҳаллий халқ вакиллари ташкил этади. Улар орасида Мунаввар Қори ҳам бор эди.

Мунаввар Қори Думада Тошпўлатбек Норбўтабеков, Миён Бузрук Солиҳов, Султонхўжа Саидхўжаев ва бошқалар билан ҳамкорликда маҳаллий халқ манфаати, ҳақ-ҳуқуқини ҳимоя қилади. Унинг талаби билан Дума депутатларидан тузилган Тошкентда университет ташкил этиш комиссияси таркибига Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Содиқ Абдусатторов киритилади.

Мунаввар Қори халқ маъорифини европача замонавий ва шарқона исломий билимлар мажмуи асосида бошланғич, ўрта ва олий таълимдан иборат уч босқичли тизимини ривожлантириш тарафдори бўлади. Унинг ўзи икки босқичли жаҳид мактабини ташкил этган эди. Унинг биринчи босқичи тўрт йиллик бўлиб, болаларга умумий диний ва дунёвий билимлар асосини беради. Иккинчиси эса етти йиллик эди [4]. У ўша вақтда яширин ва расмий руҳсат билан кўплаб ташкил этилаётган жаҳид мактаблари учун устоз (муаллим) ва кичик-кичик маҳалла масчитларига имом ҳамда идораларда иш юритувчи ходимлар тайёрлайди. Шунингдек, бу мактабни тутатганлар олий таълим олиш учун мадраса ва европача университетларда ўқишни давом эттириши мумкин бўлди.

Миллат эрки ва Ватан озодлиги фидойиси бўлган Мунаввар Қори фаолиятидаги кўзга кўринарли асосий томонлардан яна бири унинг жаҳид олий таълимга асос солиш ва олий малакали кадрлар тайёрлаш учун курашдан иборат бўлди. Бу соҳада у мустамлака сиёсати ва маҳаллий мутаассиблик каби икки томонлама қаршиликка тўғри келади. Шунга қарамай, Мунаввар Қори ўз маслакдошлари билан биргаликда мадраса соҳасидаги ислоҳотда сезиларли ўзгариш қилолмагач, иқтидорли мусулмон фарзандларини Россия, ҳозирги Озарбайжон ва Татаристон, Туркия ҳамда Германияга ўқишга юборишда маълум ютуқларни қўлга киритади.

1909 йилда Тошкентда Мунаввар Қори ўз дўстлари Тошхўжа Туёқбоев, Низом Қори Мулла Хусанов, Мулла Абдулла Авлонов (Авлоний), Баширулла Асадуллахўжаевлар билан ҳамкорликда «Кўмак» номли мусулмон хайрия жамиятини ташкил этади. Унинг маҳаллий рус маъмурияти томонидан 1909 йил 26 майда расман

тасдиқланган Уставида кўрсатилган асосий фаолият мазмунидан бири таълим берадиган муассасаларга ёрдам бериш, олий ва ўрта ўқув юртларида таҳсил олувчилар учун стипендиялар ажратишдан иборат бўлган.

Шу йили Бухоро жадидлари ҳам «Тарбияи афтол» жамиятини ташкил этади. Бу хайрия жамиятларининг Истамбулда махсус бўлими ҳам бўлган. Уни шу ерда ўқиган Фитрат ва бошқалар ташкил этади.

Бу жамиятлар, маълум ҳужжатларнинг гувоҳлик беришича, расмий ва норасмий равишда шўро ҳокимиятининг дастлабки беш йиллигигача фаолият кўрсатган. Ҳозиргача топилган ёзма манбаларга кўра, 1911 йилда Туркияда 15 киши, 1912 йилда 30 киши, 1923 йилда Германияда эса 70 кишидан ортиқ Туркистон ва Бухоролик ҳамюртларимиз ўқигани маълум.

Мунаввар Қори шўро ҳокимияти даврида, дастлаб, Тошкентдаги эски шаҳар маорифи бўлими мудир, Туркистон ҳукумати олий органи — Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси аъзоси, Маориф Халқ Комиссарлиги коллегияси аъзоси, Бош Вақф Бошқармасида бўлим мудир, оддий ўқитувчи, газета муҳаррири бўлиб ишлайди. 1919 йил январда Тошкентда шўроларга қарши Осипов уюштирган исёндан сўнг жуда оғир сиёсий вазият юзага келди. Шу воқеалар муносабати билан уламолар тараққийпарвар жадидлардан ўч олиш мақсадида ҳатто уларни калтаклайдилар. Бунга жавобан Мунаввар Қори ўз сафдошлари билан келишиб, «Бирлик» уюшмасини ташкил этади. Бундан мақсад фирқали ва фирқасиз, зиёли ва оддий фуқаро ҳамда ёшларни бирлаштириш орқали комфирқа таркибида кўпчиликни ташкил этиш эди. Уни ташкил этиш маросимида иштирок этган Тангриқулхўжа Мақсудов шундай ёзади: «Мана шу йиғилишда Саъдуллахўжа Мунаввар Қорини кутиб олиш чоғида у билан ўпишиб, ўзини эсер деб таништиради ва Ватан учун ишлашга ҳамisha тайёр эканлигини айтади. Бу йиғилишда «Изчилар» номли мусиқа оркестри ҳам бўлиб, мусиқачилар Акмал Икромов бошқарувида «Яшасин Мунаввар Қори, Яшасин миллат!» деган ашулани айтадилар». Мунаввар Қори инқилоб ва шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларида миллатнинг маънавий-мафкуравий отаси, сиёсий раҳбари даражасига кўтарилади. Миллат ва Ватан манфаати йўлида 1918 йилда комфирқа сафига киради. Муслмон коммунистик ташкилоти ташкил топишида унинг таъсири ҳам кучли бўлди. 1919 йил март ойида РКП(б)

Марказий Қўмитаси розилиги билан II ўлка фирқа конференциясида РКП(б)нинг Мусулмон бюроси — «Мусбюро» тузилди. Унга Т. Рисқулов раис, Мунаввар Қори, Н. Хўжаев, А. Муҳитдинов, Ю. Алиев ва Ю. Ибрагимовлар аъзо бўлиб сайланди.

Уларнинг таъсирида Мусбюро туркий ва бошқа мусулмон халқларини бирлаштириш ва улар манфаатини ҳимоя қилиш соҳасида қатор ишларни амалга оширади. Бунинг натижаси ўлароқ Туркистон мусулмон коммунистларининг III конференцияси ва номусулмон Туркистон коммунистларининг V конференцияси (1920 йил, январь) Мусулмон фирқа ташкилотини «Турк коммунистик фирқаси», Туркистон Мухтор республикасини эса «Турк мухтор республикаси» деб номлаш тўғрисида қарорлар қабул қилади.

Бироқ бунга мустамлакачилик сиёсатини янгича шаклда давом эттираётган Марказий фирқа ва ҳукуматнинг Туркистондаги ишонч ва таянчи Турккомиссия раҳбарлари, аниқроғи, Фрунзе қарши чиқади. Шунинг учун ҳам Турккомиссия махсус тузилган комиссия хулосасига кўра мусулмон коммунистларининг хоҳиш-иродаси асосида қабул қилинган юқоридаги қарорларни бекор қилади. Т. Рисқулов бошлиқ мусулмон коммунистик ташкилот раҳбарлари, шу жумладан, Мунаввар Қори ҳам «миллий оғмачилик»да айбланиб бадном қилинади. Бу эса «ленинча миллатларнинг ўз тақдирини ўзи белгилаш ҳуқуқи» ҳақидаги шиор коммунистик мустамлакачиликнинг ниқоб пардасидан бошқа нарса эмаслигини исбот қилади.

Бухорога қизил армия бостириб кириб, босиб олгач, Мунаввар Қори Туркистон шўролари Марказий Ижроия Қўмитаси томонидан Бухоро ҳукуматига ёрдамчи ходим сифатида ишга юборилади. Унинг бу ерга келиши билан Бухоро яширин миллий-озодлик ҳаракати марказига айланади. Аҳмад Заки Валидий бошчилигида яширин «Туркистон миллий бирлиги» қўмитаси (Ўрта Осиё Миллий Мусулмон жамиятлари федерацияси) тузилади. Унинг асосий вазифаси Туркистон, Бухоро ва Хоразмни коммунистик босқиндан озод қилиш, «босмачилик уруши»га ташкилий тус беришга қаратилади.

Мунаввар Қори «Туркистон миллий бирлиги» ҳаракатининг асосий фаолларидан бирига айланади. Шунинг учунми, у Бухородан тез орада Тошкентга чақириб олиниб, 1921 йилда давлат тўнтариши ясашда гу-

мон қилиниб, бир гуруҳ кишилар қатори қамокқа оли-
нади. Орадан бироз вақт ўтгач, у Туркистон АССР
Марказий Ижроия Қўмитасининг авф этиши (амни-
стияси) асосида қамокдан озод қилинади.

Мана шундан сўнг унга фирқавий ва маъмурий
таъйиқ борган сайин кучайиб боради. Ниҳоят у Ком-
фирқа сафидан чиқишга мажбур бўлиб, шундай дей-
ди: «Мен ўзимни ўзбек халқим учун фойдали ҳисобла-
ганим учун коммунистик партияга кирдим, агар ме-
нинг халқим фойдаси учун қайси бир партияга кириш
лозим бўлса, мен ўшанга ўтавераман»[5].

Мунаввар Қори ўзбек миллий театри асосчилари-
дан бири сифатида ҳам катта обрў ва эътибор топган.
У ўз фикрдошлари билан ижодий ҳамкорликда 1914
йилдаёқ «Турон» труппасини тузган эди. Бу труппа беш
йил фойлият кўрсатади.

Мунаввар Қорининг маданият ва маориф, ижти-
мий-сиёсий ҳаёт соҳасидаги хизматларига шоир Та-
валло бир шеърда баҳо бериб шундай дейди:

Чўх мунаввар этди оламини Мунаввар Қоримиз,
Кўрдимиз равшанлигининг феълимиз, атворимиз.
Ибрат олинг ёшлар, деб тўқди кўздин ёшлар,
Нутқида таҳрир этиб, бизларни йўқу боримиз.
Чин кўнгилдан биз эшитдук, чин экан айтган сўзи,
Шунча бидъатларни билшук, вой, биз иқроримиз.

Мунаввар Қори илмий-ижодий ёшларни тарбия-
лашга катта эътибор беради. Уларга маънавий оталик
қилади. Бу ўринда Ҳамза Ҳакимзода Ниёзийнинг 1915
йилда унга ёзган хати диққатга сазовордир: «Ассало-
му алайкум! Маънавий Қори отамиз ҳазратларина!»
Устоз эса ўз шогирди Ҳамзага меҳр ила ёзилган жа-
воб хатларидан бирида (1916): «Ҳурматли Ҳамза афан-
ди! Эшон ва бойларнинг малъун ва аблахликларини
очиқдан-очиқ «малъун», «жоҳил», «хоин», «палид»,
«нобакор» каби сўзлар ила эмас, қилғон ишларининг
ёмонлиги ила кўрсатилса яхши бўлур эди»,— деб мас-
лаҳат беради.

Бу ўринда Мунаввар Қори бадиий ижодиёт соҳаси-
да Ҳамзага жуда тўғри маслаҳат беришдан ташқари шу
нарса аниқ сезилиб турубдики, у динга эмас, балки,
диндан ўз манфаати йўлида фойдаланаётган диндор-
ларга қарши бўлган. Мунаввар Қори бутун халқ ва
айниқса ёшларни имони бут бўлиш билан бирга ўта
хавfli душман — ижтимоий-сиёсий «ялқовлик» ва

«нодонлик»дан сиёсий фаоллик ва миллий уйғонишга чақирган эди. Бунга унинг болаларга қарата ёзган қуйидаги шеъри мисол бўла олади:

ЯЛҚОВЛИК ЁВИМИЗДИР [6]

Кўзғолингиз, эй ўртоқлар! Келди бизга ишлаш чоғи,
Биз барчамиз ёш ишчимиз, ишхонамиз мактаб боғи.

Турунг тезроқ иш бошлайлик,
Ялқовликни биз ташлайлик!

Кўкдан булут ёмғир сочар, сувлар оқар, ўтлар ўсар,
Кушлар учар, озиқ излар, бутун дунё тинмай ишлар.

Сиз ҳам турунг, эй ўртоқлар,
Юрт обрўсин ёшлар сақлар...

Тирик бўлсанг, кўзғол ўртоқ,
Қўлга ишни тез ол, ўртоқ!

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб, сендан иш кутади,
Сенда кўргач ишсизликни, ҳасрат чекиб, қон ютади.

Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.

Ёвинг кимдир, биласанми? Нодонликдир, ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик — кўрқоқликдир, анқовликдир.

Иш қиличин тур, қўлга ол!
Ёвга қарши чиндан кўзғол!

Минг бор афсуски, бу улуғ зот шўро тарихида «халқ душмани», «миллатчи» (бир миллатни иккинчисига қарама-қарши қўйиш маъносида), «маҳаллий буржуазия идеологи» деб таърифлаб келинди. Унга нисбатан ёш авлодда нафрат туйғусини тарбиялашга ҳаракат қилинди.

Мунаввар Қори бор-йўғи 53 баҳорни кўрди. Шундан 39 йили «инқилоб»дан олдинги чоризм мустамакчилиги азоби остидаги болалик, балоғат ва фаоллик даври бўлса, қолган 14 йили қизил империя ва ленинча қатағонлик сиёсати томонидан маънавий хўрланиш замони бўлди. Умрининг охириги икки йилида у ҳарбийлаштирилган сиёсий бошқарма қамоқхоналарида ўз халқи озодлиги ва мустақиллиги учун ўлимга қарши тик туриб курашди. Бизларга nasib бўлган сиёсий ва миллий мустақиллик нашидаси унинг учун улкан армон бўлиб қолса-да, у бу ёруғ кунларнинг келишига комил ишонч билан шаҳид ўтиб жаннати бўлди.

Айтиш мумкинки, Мунаввар Қорининг шўро давридаги кураши ва ҳаёти ойболта остида ўтди. Агар дастлабки икки-уч йили ҳисобга олинмаса, у коммунист

тик мустамлака даврида сира ҳам рўшнолик кўрмади. Доимо таъқиб ва қузатув остида яшади. Унинг ўзи ёзишча, октябрь тўнтаришидан сўнг комфирқа олиб борган сиёсатга қўшила олмайди.

Аммо у рус халқига нисбатан тўғри муносабатда бўлади. Унинг инқилобдан олдинги рус маърифатпарвар ва демократларининг ғояларидан воқиб бўлганлиги шубҳасиз, албатта. Шунинг учун ҳам у 1927 йилда жадидчиликни ҳимоя қилиб, Тошкент округи маланиятчилари қурултойи минбаридан туриб ушбу оташин ва қалб сўзларини айтган эди: «...Бир мажлисда рус мустамлакачилари билан курашамиз деган эдим. Агар борди-ю, рус ўртоқлар шу гапимга араз қилиб, «ол мамлакатингни, ўзинг идора қил» деса мен уларнинг оёғига ёпишиб, энг аввал айтар эдимки, биз сиз билан эмас, Сизнинг бойингиз, уломойингиз ва мустамлакачиларингиз билан курашамиз, дер эдим» [7].

Шу ерда буюк рус демократлари рус ҳукуматининг бошқа қўшни халқларга нисбатан олиб борган босқинчилик сиёсати ҳақида айтган доно фикрларини эсламоқ ўринлидир. «Кимларки, — деган эди А. И. Герцен, — рус халқини рус ҳукуматидан ажрата олмас экан, улар ҳеч нимани тушунмай ўтадилар». Ф. М. Достоевский эса ундан ҳам ошириб, «Ҳақиқат Россиядан улуғдир»[8] дейди.

Кўриниб турибдики, Мунаввар Қорининг дунёқараши рус демократлари билан ҳамоҳанг бўлган.

Мунаввар Қорининг бевосита ташаббуси ва раҳбарлиги билан 1917 йилдан то 1929 йилгача бир неча ижтимоий-сиёсий миллий ташкилотлар ташкил топади. Мунаввар Қори шўро ҳукумати ва коммунистик фирқа миллий сиёсатининг ёлғончилик, маҳаллий манфаатга зид моҳиятини тушиниб етади. Шунинг учун ҳам у миллий ўзликни сақлаш ва миллий мустақиллик мафкурасини ҳимоя қилиш ҳамда раҳбар фирқа ва ҳукумат органларини «миллийлаштириш» ишларини олиб борувчи расман ошкора ва яширин бир қатор ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий миллий ташкилотларга ғоявий раҳбарлик қилади. Масалан: «Кўмак» (1909—1923), «Иттиҳоди тараққий» (1917—1920), «Шўрои исломия» (1917—1918), «Миллий иттиҳод» (1921—1925), «Миллий истиқдол» (1926—1929), «Туркистон миллий бирлиги» (1920—1923). Булар шўро ёзма тарихига киритилмасдан яширин сақланиб келинди, ҳужжатларда «аксилинқилобий», «аксилшўравий», «но-

халқчил» ташкилотлар сифатида қайд қилинди. Мунаввар Қорининг қамоқхонада ёзган «Хотираларим» асарида шундай сўзлар бор: «Менинг ёзган китобларим ва мафкурамга нисбатан 1925 йилдан бошлаб матбуотда жуда кучли ҳужум бошланди... Табиий равишда, мен уларга тоқат қилаолмадим. Шу сабабдан Тошкентни бутунлай тарк этиб кетишга, Москвага бориб, у ерда қолган умримни ўтказишга... азму қарор қилдим». Шунини айтиш керакки, Мунаввар Қоридек элга танилган, халқнинг маънавий отаси ва йўлбошчиси бўлган кишининг ўз Ватанидан бешиб кетишга «азму қарор» қилганлиги осонликча бўлмаган, албатта. Дарҳақиқат, Мунаввар Қори 1926 йили Москвага кетади. У ердаги Шарқ халқларини ўрганиш институтида ўқиш ва илмий ишга қолишга ҳаракат қилади. Аммо уни «расмий йўлланма билан қабул қилиш» мумкинлигини айтиб, Тошкентга қайтаришади. Акмал Икромов Москванинг ўзида йўлланма беришга ваъда ҳам беради. Лекин ваъда ваъдалигича қолади. Мунаввар Қори Ўзбекистон халқ маорифи комиссарлигидан «Сизнинг аризангизни рад қилишга қарор қилинди, ўрнингизга бошқа киши юборилади» деган жавоб олгач, Афғонистоннинг Тошкентдаги ваколатхонаси орқали хорижга ўтиб кетишга ҳаракат қилади. Аммо бу амалга ошмайди. 1928 йили ёшларни миллатчилик руҳида тарбиялашда айбланиб Мунаввар Қори мактаб ўқитувчилигидан ҳам ҳайдалади. Озгина вақт Самарқанд шаҳар музейида илмий ходим бўлиб ишлайди. Кейин Тошкентдаги Эскилик ва санъат ёдгорликларини сақлаш қўмитаси вакили лавозимига ўтказилади. Бу охириги иш жойи бўлиб, унда ҳам кўп ишлаш имкони бўлмайди. Уйда ишсиз ўтириб қолади. Унинг ўзи ёзишча, ҳар куни 9—10 соатлаб уйда қўлқоп ва пайпоқ тўқийди. Уларни сотиб тирикчилик ўтказиши керак. Бу даврда унинг хотини Лаъзизахон тиббиёт билим юртида ўқиши сабаб, бирор жойда ишламас эди. 1928 йилнинг бошларида СССР Халқ Комиссарлари кенгаши қошидаги Бирлашган давлат сиёсий бошқармасининг Ўрта Осиёдаги мухтор вакили Бельский Мунаввар Қорини чақириб, жадидчилик ҳақида у пайдо бўлганидан бошлаб то ҳозиргача ёзиб келишни талаб қилади. Шундан сўнг у, бир томондан, «бўлиб ўтган воқеаларни тадқиқ қилиш ва тарихий материал қолдириш» мақсадида, иккинчи томондан эса, ҳукумат олдида ўз «сиёсий мавқеини яхшилаш» умидида «Хотираларим»ни ёзишга кири-

шади. Унинг Афғонистонга ўтиб кетиш мақсадидан қайтганлигининг сабабларидан бири ҳам мана шу бўлган эди.

Мунаввар Қори жадидчилик ҳақида пайдо бўлганидан бошлаб февраль инқилоби ва октябрь тўнтаришигача ҳамда шўро давридан иборат уч қисмда ёзиш режасини тузиб, Бельский ва Агидуллин (ГПУнинг катта ваколатли вакиллари)га кўрсатади. Уларга режа маъқул бўлади. «Хотираларим»нинг биринчи қисми ёзилиб, иккинчиси ҳам тугай деб қолган бир пайтда ГПУ томонидан Мунаввар Қори қамоққа олинади.

Ушбу воқеа 1929 йил 6 ноябрга тўғри келди. Бу кун бутун ўзбек зиёлилари учун тарихда қора кун бўлиб қолди. Чунки шу кун бирдан 26 нафар зиёли, ноябрь-декабрь ойлариининг ўзида эса, 38 киши қамоққа олинади. Умуман, 1931 йилнинг бошларигача Мунаввар Қори бошчилигидаги «аксинқилобий ташкилот» — «Миллий истиқлол» аъзоларидан 87 киши озодликдан маҳрум этилади. Уларнинг ҳаммаси бир жиноий иш — РСФСР жиноий кодексининг 58-моддаси ва ундаги турли хил бандларда белгиланган «аксинқилобий ҳаракат ва фаолият»да, яъни, бизнингча, миллий-озодлик ва истиқлол ҳаракати ташкилотчиси ва фаоллари сифатида жиноий жавобгарликка тортилади.

Мунаввар Қорининг қамоққа олиниши вақтида уйда ўтказилган тинтув ҳақида унинг жияни (кичик акасининг ўғли) Муҳаммадхон Муслумхон ўғли Абдурашидов шундай эслайди: «Уч ака-ука Аъзамхон, Муслумхон ва Мунаввархон бир ҳовлида жуда иноқ яшаган. Ҳовлимиз жуда катта эди. Амаким унинг ярмида янги усулдаги мактаб очиб, болаларни ўқитган. Бу мактаб шўро даврида бирин-кетин «Мухторият», «Биринчи май» ва «Ленин» мактаби деб аталган. Амакимларнинг катта хотини Муборакхон опоқидан икки ўғли бўлиб, улар ёшлигида вафот этиб кетган экан. Шундан сўнг фарзанд ниятида амаким иккинчи хотини Лаъзизахонга уйланади. Улардан фарзанд бўлмаган.

Эсимда бор, 1929 йили ноябрь ойлари бўлса керак, тонг отар чоғида ҳовлимизга ГПУнинг қуролланган ходимлари бостириб кирди. Уларнинг бир қисми ҳовлидан ҳеч кимни ташқарига чиқармай, ҳатто ҳожатга борганлар орқасидан ҳам кузатиб турди. Бошқалари эса, уйда тинтув ўтказиб, жуда кўп китоб, газета, қўлёзма ва расмларни қоплаб олди. Тинтув эрта тонгдан номози асргача давом этди. Соқчилардан бири томга чиқиб

тинтув ўтказиш вақтида чийлампа қилиб қўйилган ай-
вон шипига осилиб қолгани эсимда. Унинг танасининг
бесўнақайлиги ҳозир ҳам кўз олдимда турибди» [9].

Бу ўша вақтда ўн яшар бўлган, кейин эса комму-
нистик қатағонлик мавсуми даврида 8 йил қамалиб
ундан озод бўлганидан кейин ҳам узоқ йиллар ўз Она
шаҳри Тошкентда яшаш ҳуқуқидан маҳрум этилган
миллатпарвар ажойиб бир инсоннинг хотираси [10].

Мунаввар Қорига қамоқхонада одатдагидан бошқа-
чароқ тергов усули қўлланилади. Дастлабки пайтларда
унга жадидчилик ҳақидаги «Хотираларим»нинг учинчи
қисмини ёзиб тугатиш учун «қулайлик» яратилади.

Мунаввар Қори ва унинг шерикларини сўроқ қилиш
бир йилдан ортиқ давом этади. Ниҳоят Мунаввар Қори
бошлиқ 87 кишининг «жиной иши» 1931 йил 25 ап-
релда Москвада СССР Халқ Комиссарлари ҳузуридаги
Бирлашган сиёсий бошқарманинг (судлов) коллегия-
си мажлисида қўрилади. Айзенберг деган кимсанинг
20 минутлик маърузаси бўйича 87 кишидан 15 таси,
шу жумладан, Мунаввар Қори ҳам олий жазо — отиб
ўлдиришга ҳукм қилинади. Қолганлари узоқ муддатли
сурғунга юборилди. Уларнинг аксарияти сурғундан қай-
тиб келмай, совуқ ўлкаларда ҳалок бўлди.

Мунаввар Қори қачон ва қаерда қатл қилинган? Бу
саволга ГПУ ходимларининг ўзлари ҳам кейинчалик
аниқ жавоб топа олмаган. 1957 йили коммунистик қата-
ғон даври сирлари очила бошлагач, 87 киши ҳақидаги
тергов ҳужжатлари қайта ўрганилиб, улардан фақат 26
кишигина Ўзбекистон ССР Олий судининг Восиқова
раислигида ўтган яширин судлов коллегиясида (5 сен-
тябрда) оқланади. Шу коллегияга тайёрланган хулоса
(ҳужжат)да шундай сўзлар ёзилган: «Абдурашидхонов
М. Қ., Тиллахонов С., Икромов Г., Каримов М., Муса-
боев Т., Мақсудов Т. Х., Шораҳмедов Н. ва Аҳрорий С. А.
ҳақидаги ҳукм қачон ижро этилганлигини текшириш
жараёнида аниқлашнинг иложи бўлмади». Шунини айтиш
лозимки, бу ҳур фикрли зотларнинг тақдиру такомил
маълум. Истиқлол қурбони бўлди. Аммо уларнинг шаҳид
бўлган куни, муборак қони тўкилган жой — пок хокла-
ри макон топган азиз замин ҳамон аниқ эмас.

Шу нарса маълумки, «Вечерняя Москва» газетаси-
нинг 1992 йил 25 май сониди Мунаввар Қори ва яна
тўртта ватандошимиз Москвада отилгани ҳақида хабар
босилди. Лекин шунга қарамай, бошқа маълумотлар
бу тўғрида ҳали жиддий илмий тадқиқот ва изланиш-

лар олиб бориш зарурлигини тақозо этмоқда. Хужжатлардан маълумки, кўп кишилар қамоқхонадаёқ ҳалок бўлган.

Мустабид ва шовинизм ботқоғига ботган коммунистик сиёсат ўз миллати, Ватани озодлиги, мустақил бўлиши учун курашган Мунаввар Қорини ном-нишонсиз йўқотиш, тарихдан ўчириб ташлашга ҳаракат қилди. Аммо бунинг иложи бўлмади. Чунки, у ўз халқи қалби қаърида, тарих саҳифаларида абадийликка муҳрланган эди. Бошқача айтсак, Мунаввар Қорининг ҳаётий фаолияти, тарихий хизмати ҳақиқат ва адолат мисол чопса чопилмас, кўмса кўмилмас, ёқса ёқилмасдир.

Биз ҳозирги пайтда Президентимиз Ислому Абдуғаниевич Каримовнинг улкан саъй-ҳаракати ва жасорати ила тобора мустақамланиб бораётган истиқлол, ижтимоий адолат ва демократия шарофати билан Мунаввар Қори «Хотираларим» асарининг учинчи қисмини қўлга киритишга муваффақ бўлдик. Асар жадидчилик ҳаракати ва унинг кураш фаолияти ҳамда коммунистик фирқанинг унга қаратилган сиёсатига бағишланган. Унинг ёзилиши ҳақида Мунаввар Қорининг ўзи асарининг учинчи қисмидаги «Менинг сиёсий бошқармага берган ваъдам» бўлимида тўла маълумот беради.

Бу ерда азиз китобхонларни масаланинг бошқа бир томони ҳақида олдиндан огоҳ қилмоқчимиз.

Асарнинг бизнинг қўлимиздаги қисми ўзбекчадан рус тилига таржима. У ўзбекча «Хотираларимдан» деб номланган. Шу боисдан биз унинг тўла номи «Хотираларим» бўлса керак деган тўхтамга келдик.

«Хотираларимдан»да жадидчилик ҳаракати ва жадидларнинг шўро давридаги кураши ҳақида, шу вақтгача бизлар билмаган тарихий воқеа ва хужжатлар ўрин олган. Бу хужжат 1929 йил ноябрь — 1930 йил июль ойларида қамоқхонада ёзилган ва муаллифнинг устидан қатлиом ҳукми чиқарилиши учун асосий айбнома бўлган. Унинг бош қисмида Мунаввар Қори терговчиларни бироз чалғитишга ҳаракат қилади. Бироқ, бунинг иложи бўлмаслигини англаган ҳолда, дарҳол бор ҳақиқатни очиқ-ойдин ёзади. Буни Мунаввар Қори «сирни» очиб, ўзи ва бошқаларнинг умрига завола бўлган экан, деган маънода тушунмаслик керак, албатта. Чунки, у мустабид коммунистик сиёсат исканжасидан ҳеч ким омон қолиб, чиқиб кетаолмаслигини, шунингдек, коммунистик ҳукмронлик ҳам узоққа

бормаслигини яхши билган. Шунинг учун миллат ва Ватан озод бўлиб ўз истиқлолини қўлга киритишига ишонч ҳосил қилган ҳолда бор ҳақиқатни тарих учун, келажак авлод учун онгли равишда тўғри баён қилади.

Қамоқхонадаги маҳбусларни ҳам махсус мурожаатнома ёзиб, уларни бор ҳақиқатни очиқ-ойдин айтишига даъват қилади. «Маҳбусларга қарата ёзган мурожаатимда, — дейди Мунаввар Қори, — уларни менинг йўлимдан бориб терговга тўғри жавоб беришига чақирдим». «Миллий истиқлол» ташкилотининг фаолларидан бири Салимхон Тиллахонов эса терговга берган маълумотида шундай дейди: «Мунаввар Қори қамалишдан 2—3 ой олдин ташкилотнинг ҳар хил кишилар қўлида сақланаётган архивини тўплаш зарурлигини менга айтиб бу архив материалларини эътибордан четроқда бўлган қишлоқларга тарих учун яшириб қўйишни уқтирган эди».

Ҳозирча, «Хотираларимдан» миллатга маънавий ота бўлиб мустақиллик учун ўзини аямай, халқим деб ҳақ йўлида тик туриб шаҳид бўлган Мунаввар Қори ижодий меросининг бирдан-бир каттагина парчаси, холос.

Биз бу жаҳидчилик ҳаракатининг шўро давридаги фаолиятига оид топилдиқ ҳозир ҳақиқат нуқтаи назаридан қайта тикланаётган она тарихимиздаги «оқ» ва «қора» доғларнинг тугатилишига бироз бўлса ҳам ҳисса қўшади деган умиддамиз. Шунинг учун ҳам уни ўз аслиятида бўлмаса-да, русчадан ўзбекчага ағдариб, азиз китобхонлар билан бирга баҳам кўришга шошилдик. Шунингдек, китобни мутолаа қилиш пайтида у қандай шароит ва сиёсий муҳит ҳамда мақсадда ёзилганлигини ҳам унутмаслик керак.

Сотимжон Холбоев

ХОТИРАЛАРИМДАН

МЕНИНГ СИЁСИЙ БОШҚАРМАГА БЕРГАН ВАЪДАМ

Бу 1928 йилнинг бошларида бўлган эди. Мени бошлиқ (СССР Бош сиёсий бошқармаси бўлимининг Ўрта Осиёдаги Мухтор вакиллиги бошлиғи — С. Х.) ўртоқ Бельский ўз олдига чақириб, жадидимиз пайдо бўлганидан буён бўлиб ўтган воқеаларни кенг ва ҳужжатлар асосида ёритишимни алоҳида огоҳлантирди. Менга саволлар битилган бланка берди. Ундаги саволларнинг бир қисмига ўзим жавоб бераолмасамда, иккинчи қисмига эса бошқаларнинг ёрдамисиз жавоб бериш анча мушкул кўринди.

Унинг таклифини мен катта қувонч билан қабул қилдим, чунки шу баҳонада бўлиб ўтган воқеаларни тадқиқ қилиш ва тарихга молик бирор нарса қолдириш мумкинлиги туғилди. Шу билан бирга бу ишни бажарсам менинг ҳукумат олдидаги сиёсий мавқеим яхшиланармикан деган умид ҳам пайдо бўлди. Афғонистонга кетмаслигимга, биринчидан (у ердаги — С. Х.), Бачи Соқов кўзғолони, иккинчидан эса мана шу таклиф сабаб бўлган эди.

Ёзмоқчи бўлганларимнинг режасини тузиб, ўртоқ Бельскийга кўрсатдим. Бельский ва Агидуллин мен тузган режани мақсадга мувофиқ деб маъқуллади. Режада мен ёзиладиган хотирани уч даврга бўлган эдим. Биринчиси жадидизм пайдо бўлганидан то февраль инқилобигача, иккинчиси февраль инқилобидан октябргача, учинчиси эса октябрь инқилобидан ушбу хотиранинг тугашигача эди.

Мана шу режага кўра ўз хотираларимни ёзишга киришдим. 1929 йилнинг бошида унинг биринчи қисми, яъни 1917 йилгача бўлган хотираларимни ёзиб топширдим. Иккинчи қисмини 1929 йили ёзишга киришдим. Аммо менда ёзиш учун вақт жуда оз эди, сабаби, бу вақтда мен ишсиз эдим. Менинг оиламда ўзимдан бошқа бирорта ҳам ишлаб пул тонадиган киши йўқ эди, хотиним (Лазизахон — С.Х.) эса бу вақтда (тиббийёт билим юртида) ўқир эди. Ҳар куни уйда 9—10 соатлаб ўтириб, пайлоқ ва қўлпоқ тўқиш ва шу билан 2—3 сўм пул топиб оила тебратишга мажбур бўлдим.

Шундай ўта бир чекланган пайтда мен хотираларимни тез орада ёзиб тугата олмаслигим ўз-ўзидан аён эди. Шунинг учун (1929 йилнинг августларида бўлса керак) бу тўғрида Сиёсий бошқарманинг Шарқ бўлими бошлиғи ўртоқ Агидуллинга мурожаат қилиб, ўзимнинг оилавий аҳволим ҳақида очиқ-ойдин сўзлаб бердим.

Агар хотира ёзишни тез орада тугатиш зарур бўлса, менга ёрдам беришлари кераклигини айтдим. Шунда у «Сизга қандай ёрдам бермоқ керак?» — деб сўради. Унга эса мен шундай дедим: «Менга маънавий ёрдам керак. Мен нафақа олиш учун ариза берганман. Агар сизлар томондан бироз таъсир бўлса мен нафақа оламан. Бу билан менинг ҳаётим бирозгина бўлса ҳам таъминланади».

Ўртоқ бошлиқ ёрдам беришга ваъда бериб, ёзганларимни оз-оздан бўлса-да, кўрсатиб туришимни талаб қилди. Бу пайтда мен иккинчи қисмни охирлаштириб қўйган эдим. Бошлиқнинг буйруғи билан мен бу қисмни тугалланмаган бўлмаса ҳам унга топширдим.

Ўртоқ бошлиқнинг ёрданини кутиш билан бирга учунчи қисм учун материал излай бошладим. Аммо менинг камоққа олинишим сабабли бу амалга ошмай қолди.

Мен октябрь инқилоби арафасида ташкил топган «Иттиҳоди тараққий» (11) (Тараққийпарварлар жамияти) ҳақида ёдимда қолганларини олдин ёзиб берган эдим.

Жамият дастурини Усмонбек билан Ҳайдар Афандилар (12) тузган. Мен уни (туркчадан — С.Х.) ўзбек тилига ағдарганман. 1917 йил августининг охирларида бўлса керак, менинг уйимда тараққийпарварларнинг Усмонбек раислигида бўлиб ўтган йиғилишида бу дастур қабул қилинди. Йиғилишда уч кишидан иборат раёсат ҳам сайланди. Унга раис қилиб Усмонбек, раҳбар бўлиб эса Ҳайдар Афанди сайланди. Учинчиси маҳаллий кишилардан бўлиши керак эди. Уни танлаш Усмонбек билан Ҳайдар Афандининг ўзларига топширилди. Мен октябрь инқилобигача бу жамият ишида қатнашиб келдим. Руҳонийлар ила бу жамият орасида келишмовчиликлар бўлиб турар эди.

Давлат (шаҳар — С.Х.) думасида бизлар эсер ва социал-демократлар билан иттифоқ тузган бўлишимизга қарамай, руҳонийларнинг вакиллари кўпчиликни ташкил этарди. Жамият октябрь инқилобидан кейин ҳам ўз ишини давом эттирди. Унинг аъзолари, дастурда кўрсатилгандек, бизнинг манфаатларимизга қарши бўлмайдиган ҳамма фирқаларга кириш ҳуқуқига эга

эди. Шунинг учун баъзи бировлар большевойлар, бошқалар эса эсерлар фирқаларига кирди. Мен ҳам бирор фирқага кириш истагида Ҳайдар Афанди орқали раёсатдан ижозат сўрадим. Раёсат менга ҳали ҳукумат мустаҳкам эмаслиги ва унинг яшаб қолиш-қолмаслиги дарғумон бўлиб турганлигини баҳона қилиб, бироз сабр қилишни маслаҳат қилди.

Бу вақтда мен маориф соҳасида ишлар эдим. Шундай қилиб, мен 1919 йил, яъни январ воқеаларигача (13) шу жамият раҳбарлигида бўлдим. У ўтган вақт давомида шўрога қарши фаолият кўрсатган эмас, аксинча ўз режаларини ҳаётга талбиқ этиш учун Шўро ҳукуматини энг муносиб ҳукумат деб билади. Жамиятнинг режалари куйидагилардан иборат эди: 1) ёшларни аъзоликка жалб қилиш; 2) руҳонийлар билан кураш олиб бориш (14); 3) оқларни аниқлаш ва уларни имконияти бўлганида ҳукумат қўлига топшириш; 4) мактаб ишларини тартибга солиш; 5) турк ҳарбий асирларига ёрдам бериш ва уларни мактабларга ишга жойлаштириш.

Боку турклар томонидан босиб олинганидан кейин бизнинг «Иттиҳоди тараққийпарвар» жамиятимиз «Иттиҳоди тараққий» деб номланди. Охирги «парвар» сўзи олиб ташланди. Энди эса бу уюшма тараққиёт маъносини олади, олдин тараққийпарварлар уюшмаси эди. Шунинг учун кўпчилик бунга жиддий аҳамият бермайди, чунки жамият номига олдин ҳам «парвар» сўзи қўшиб айтилиши керак бўлса-да, «Иттиҳоди тараққий» деб номланар эди.

Мен бу ўзгаришнинг сабабини сўраганимда Ҳайдар Афандим шундай деб тушунтирди: «Бокунини «Иттиҳоди тараққий» жамиятини бошқарувчи турклар эгаллади. Шунинг учун алоқа қилиш осон бўлишини назарда тутиб, жамиятни «Иттиҳоди Тараққий» деб номладик». У яна олдинги раис Усмонбек кетиб қолганлиги, унинг ўрнига «Иттиҳоди тараққий» тарафдори бўлган Зиябек келганлигини ҳам айтди...

Менинг оқларга қарши олиб борган ишларимдан бири: 1918 йилда бир куни менинг олдимга Назаров С. исмли ўрис келиб, бир неча кун жой бериб туринг, деб илтимос қилди. Мен рози бўлдим. У меникида икки кун турди. Бу орада менга унинг шўро ҳукуматига қарши киши эканлиги маълум бўлди.

Ҳукуматнинг амалдаги қонунига асосан, мен бу тўғрида шўро вакилига хабар бердим. Бу пайтда Эски шаҳар қўшин (отряди) бошлиғи Низомиддин Хўжаев

эди. Уни бошқа хонадонга (квартирага) кўчириш баҳонасида бир кузатувчи билан шаҳарга жўнатдим. Хадрада уларни Низомитдин Хўжаевнинг одамлари кутиб турар эди. Шу ерга келганида кузатувчи ишорасига кўра Назаров қўлга олинди.

Бир неча воқеалар бўлиб ўтганидан кейин, ҳаммада шўро ҳукумати мустаҳкамланиши ва яшаб қолишига тўла ишонч ҳосил бўлгач, жамият ҳаёти ва унинг келажакда иш олиб бориш-бормаслиги масаласи бизларни қизиқтирмай қўйди. Бунга зарурият ҳам йўқ эди. Мен большевиклар фирқасига киришга қарор қилдим. Жамият раёсати бунга қаршилиқ қилмади, аксинча куйидаги мазмунда қарор қабул қилди: «Шўро ҳукуматининг яшаб қолишига шубҳа барҳам топиши муносабати ҳамда жамиятнинг ғояларини (гафлатга қарши маданият учун кураш) ҳукумат билан иттифоқда амалга ошириш осон ва мақсадга мувофиқ эканлиги туфайли у тугатилсин, унинг аъзолари Мунаввар Қори ва бошқаларга бошланган ишни давом эттириш учун большевойлар фирқасига киришга рухсат этилсин!» (15).

Шу пайтдан бошлаб мен жамиятдан чиқиб, фирқа сафига кирдим. Жамиятнинг тарқалиб кетишига куйидагилар ҳам сабаб бўлди: 1) Аъзолар ўртасида интизомнинг бўшаши кетиши; 2) Туркия мағлубиятга учраши билан «Иттиҳоди Тараққий» тарафдорларининг раҳбарлик лавозимларидан олиб ташланиши; 3) Маблагнинг йўқлиги; 4) Жамият раёсати ва аъзоларига нисбатан ишончсизлик муносабатининг кучайиши.

Ҳозирда унинг дастлабки пайтларидан иш бошлаган кишилардан мендан бошқа бирортаси ҳам қолмади. Унга кейинги пайтларда кирганлардан куйидагиларни биламан: Саъдулла Хўжа, Отахон (16), Убайдулла Хўжаев (17). Жамиятнинг Тошкентдаги аъзолари кўп эмас эди. Уларнинг сони 50 га етмаса-да, обрўси жуда юқори даражада бўлган. Жамият тарқалганидан фақат унинг аъзоларигина хабардор эди. Шунинг учун ҳам ундан кўпчилик кишилар беҳабар бўлган.

ЯНВАРЬ ВОҚЕАЛАРИ ВА «БИРЛИК» УЮШМАСИ

Январь воқеалари муносабати билан уламолар фирқаси бир неча соат ҳокимиятни ўз қўлларига олиб, ғалаба қозонди. Бу имкониятдан улар бутунлай тараққийпарварлардан ўч олиш учун фойдаландилар. Та-

раққийпарвар большевойлар фирқасига аъзоми, аъзо эмаслиги сўраб суриштирилмай, излаб топилиб кал-такланаверди.

Бу шунинг кўрсатдики, тараққийпарварлар билан большевойлар фирқаси аъзоларининг манфаатлари бир-бирига яқин. Шунинг учун «Бирлик» уюшмасини ташкил этиш лозим деб топилди. Бу тараққийпарварлар аъзоларидан фирқага кирган ва кирмаганларни бирлаштирар эди. Эски шаҳардаги босмахона (ўша пайтда штаб эди) биносида уч юзга яқин киши, фирқа аъзолари, фирқасиз хизматчилар ва тараққийпарварлар тўпланиб, «Бирлик» жамиятини ташкил этдилар (18).

Бу йиғилишда бир-биримизга ёрдам беришга келишиб олдик. Бирлашишдан мақсад ёшларни большевойлар фирқасига жалб қилиш ва уларни турли қутилмаган воқеаларга тайёрлашдан иборат эди...

Жамият 2—3 йил яшади. Ёшларнинг кўпчилиги фирқага кирганидан кейин, у ўз-ўзидан тугаб кетди. Энди унинг учун зарурият ҳам қолмаган эди. Шу вақтда Москвадан Мустафо Субҳий, Мавлавий ва Габировлар келди. Улар Шайхонтохурда катта митинг чақириб, «Шарқ озодлиги» уюшмасини ташкил этади. Бунга фирқа ва фирқасизлар аъзо бўлади. Бу жамият шўро ҳукуматини қўллаб-қувватловчи руҳда ташвиқот олиб бориб, уни омма билан яқинлаштириш ва муслмонларни Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон олдида обрўсини кўтаришга ҳаракат қилади.

Жамият дастурини ўқиган эмасман, шунинг учун унда нима ёзилганини билмайман. Жамиятга Мустафо Субҳий бошчилик қилган.

VIII ҚУРУЛТОЙ ВА «МИЛЛИЙ ГУРУХ»

«Иттиҳоди тараққий» тарқатилганидан кейин тараққийпарварларнинг кўпчилиги фирқага кириб сидқидилдан ишлай бошлади. Бу вақтда ҳозиргидек синфий онг унча ривожланмаган эди. Ўрисларнинг ўзи маълум даражада мустамлакачилик кайфиятида бўлдилар.

Маҳаллий коммунистларга марказдан юборилган Кобозев (19) раҳбарлик қилди. Шу пайтда VIII қурултой чақирилди (20). Унда маҳаллийлар билан оврупонликлар ўртасида душманлик муносабати пайдо бўлди. Фаоллар ва «миллий»лардан иборат икки гуруҳ юзага келди. Биринчи гуруҳни Казаков, иккинчисини эса Ко-

бозев бошқарди. Ҳар бир гуруҳнинг ўзи алоҳида-алоҳида мажлис чақирди. Кобозев маҳаллийларга, Казаков оврупаликларга раҳбарлик қилди. Бу пайтда Оренбург темир йўли тозаланиб, ҳукумат вакиллари кела бошлади. Кобозев ғалаба қозониб, жумҳурият раиси бўлди. Марказдан Элиава бошчилигида Турккомиссия келди. Маҳаллий коммунистларнинг руҳи анча кўтарилиб, ишта киришиб кетди. Аммо бу кўрсатилган миллий гуруҳнинг «миллий» номи Москвага янги ҳукумат таркиби миллатчилардан иборат деган хулоса чиқаришга баҳона бўлди. Шунинг учун ҳам бироздан кейин унга ҳужум бошланиб, оқибат натижада тарқатиб юборилди. Бир гуруҳ коммунистлар «Рискуловчилар» деб номланиб, қувғин қилина бошланди. Командировкага юбориш баҳонасида ишдан бўшатиш кучайди. Мен бу вақтда Маориф Халқ Комиссарлиги аъзоси ва турк бўлими раиси бўлиб ишлардим. Бошқалар қатори мен ҳам ишдан олиндим.

Менимча, «раҳбарликдаги ташкилотлар» деган фалсафанинг маъноси мана шундан иборат. Аслида эса, бу пайтда коммунист ва коммунист бўлмаган хизматчилар орасида ҳеч қандай «ташкилот» йўқ эди. Ҳамма софдиллик билан хизмат қиларди. Юқорида кўрсатилган ҳукумат таркибидагилар тарқатиб юборилганидан кейин маҳаллий коммунистларнинг ўрисларга нисбатан муносабати ёмонлашди. Энди уларнинг ҳамма орзумидлари марказдан келадиган Турккомиссияга қаратилишидан бошқа иложи йўқ эди.

ШАРҚ ХАЛҚЛАРИ ҚУРУЛТОЙИ ВА АНВАР ПОШО БИЛАН БЎЛГАН ВОҚЕА

Бу вақтда Шарқ халқларининг Қурултойи (21) чақирилди. Унга турли миллатлардан фирқали ва фирқасиз делегатлар сайланиб, Бокуга Гиллер раҳбарлигида юборилди.

Гиллер йўлда ўзини ёмон тутди. У ўз котибаси билан алоҳида купени эгаллаб, ўзларига 3—4 хил таомдан иборат яхшигина нонушта ва тушликлар буюрар эди. Бошқа делегатларга эса бу вақтда фақат биттадан таом бериларди. Шу туфайли ҳамма делегатлар унга нафрат билан қарайдиган бўлдилар. Бокуда қурултой очилишига тайёргарлик кўрила бошлади. Ҳар қайси давлат делегатларига ўз ораларидан раёсат ва фракция аъзоларини сайлаш топширилди.

Иккинчи куни Зиновьев (22) курултойга ўзи билан бирга Анвар пошони (23) олиб келди. Курултойда Туркия, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон ва бошқа давлатларнинг вакиллари ҳам қатнашади.

Делегатларнинг кайфияти жуда юқори эди. Эрон, Афғонистон ва Туркияда шўро ҳокимияти ўрнатилди, деб ишонарди ҳамма. Зиновьевни кутиб олиш учун чет эл делегатларидан бошқа ҳамма вокзалга чиқди. Унинг поезде муסיқалар остида, тантанавор кутиб олинади, ҳамма у билан учрашиш ва фикр алмашиш умиди эди. Аммо у узоқдан туриб саломлашгач, автомобилга ўтириб шаҳарга жўнаб кетади. Бундан кўпчилик норози бўлиб қолди.

Иккинчи куни фракциялар мажлиси бўлди. Курултой раёсатига Рисқулов (24) ва мен кирдим. Шу сабабли курултой охиригача Зиновьев билан тез-тез учрашиб туришга тўғри келди. Курултойнинг биринчи мажлиси жонли ўтди. Делегатлар номидан Англияга норозилик эълон қилинди. Анвар пошонинг курултойда қатнашиши албатта сезилиб турди. Курултойда маъруза вақтида ҳам делегатлар навбат билан унинг ложасига кириб, қўлларини ўпиб, тавоф қилдилар. Анвар раёсатта мурожаат қилиб, сўз сўради. Бу масала икки кун муҳокама қилинди. Курултой ва фракциялар кенгашларида Анвар пошо илтимосига рад жавоб қилинди. Шундан сўнг у ёзма равишда илтимос қилди. Афанди Зода Анвар пошонинг илтимосини курултой аҳлига ўқиб эшиттирди. Шу туфайли Зиновьев билан раёсат ўртасида сезиларли ихтилоф юзага келди. Зиновьев ўзи Анварни курултойга бошлаб келиб, унга сўз бермай, жуда катта хатога йўл қўйди. Шундан сўнг делегатлар билан учрашув вақтида ҳам Зиновьев улар билан дўстона муносабатда бўлмади. Бу ҳолат эса чет эл ва шўро ҳукумати делегатларининг унга бўлган муносабатини ўзгартириб юборди. Хурмат-эҳтиром ва самимият бутунлай йўқолди. Туркистон делегатлари ҳам Зиновьевдан норози бўлдилар. Курултой ўз ишини Шарқ халқлари кенгашига вакиллар сайлаш билан тугатди. Мен ҳам бу кенгаш таркибига кирдим. Курултой ёпилгандан сўнг Туркистон коммунистлари Рисқуловдан нима учун ишни ташлаганлиги тўғрисида баёнот беришни талаб этди. Рисқулов бу тўғрида Зиновьев иштирокида бўлиб ўтган йиғилишда маъруза қилди, у айтилган сўзларни асосли деб тан олди. Шу йиғилишда Москвага делегация юбориладиган бўлди. Делегация таркибига Рисқуловнинг ўзи ва Жўрабоев кирди.

Улар Москвага жўнаб кетди, бизлар эса Тошкентга қайтдик.

Бокудалигимда Анвар пошо билан икки марта учрашдим (25). Биринчи марта қурултой мажлисида мен раёсатда икки-уч киши билан ўтирган эдим, Анвар индамай келиб, ўз илтимосномасини менга берди. Орамизда ҳеч қандай сўзлашув бўлмади. Унинг хатини мен Зиновьевга бердим. Иккинчи марта уни Доғистон вакиллари ва бир неча туркистонликлар жойлашган денгиз қирғоғидаги уйда кўрдим. Бир куни Анвар пошо келиб араб тилида суҳбат ўтказди, деган хабарни эшитиб, уни иккинчи қаватда кутиб турдик. Бироздан сўнг Анвар пошо келиб, бизлар билан 15 дақиқа суҳбатлашди. У айтдики, шўро ҳукумати Шарқ халқларининг фойдасига катта ишларни қилмоқда. Шунинг учун ҳам уни қадрлаш ва қўллаб-қувватламоқ лозимдир. Яна у шўро ҳукуматидан фойдаланиб, ўз болаларингизни ўқитингиз деб бизга маслаҳат берди.

Заки Валидий билан мен бир марта учрашдим. У қурултойга қўйилиши тўғрисидаги ўз аризасини Зиновьевга беришимни мендан илтимос қилди. Мен рад этдим, кейин у буни Жонузоқов орқали амалга оширди. Эшитишимча, Зиновьев хатни жавобсиз қолдирган. Бизлар Тошкентга қайтиб келдик. Бу пайтда фирқа қурултойи (26) бўлаётган эди. Мен бу қурултойга Шарқ халқлари кенгашидан делегат қилиб белгиланган эдим. Бу тўғрида фирқа қурултойига телеграф орқали хабар берилган.

Фирқа қурултойида бизнинг вакил Гиллер Шарқ халқлари қурултойи яқунлари тўғрисида маъруза қилди. У Боку йўлида делегатлар билан ўзи ўртасида бўлган келишмовчиликларга ҳам тўхталди. Ҳамма айбни делегатларга ағдариб, уларни миллий оғмачиликда айблади. Шунинг учун бўлса керак, фирқа қурултойи иши давомида менга Шарқ халқлари кенгаши юборган телеграмма тўғрисида хабар берилмади. Телеграммани мен қурултойдан кейин Бухорода олдим.

БУХОРО ВОҚЕАЛАРИ

Биз Бокудалигимизда Бухорода инқилоб бўлди. Амир қочиб кетди. Ҳокимият ёш бухороликлар қўлига ўтди. Бу вақтда Туркистонда гуруҳбозлик кучли эди. Гоҳ улардан бири, гоҳ иккинчиси ғалаба қиларди. Мағлуб бўлганларни ғолиблар Хоразм ва бошқа шу

каби ўлкаларга юборишарди. Буни бизлар «фахрли бадарга» деб атардик.

IX курултойдан (27) сўнг Рисқулов гуруҳи бутунлай енгилди. Тўрақулов (28) гуруҳи галаба қилди. Бизлар (Рисқулов тарафдорлари) мағлублар қаторида «командировка» олишимиз керак эди. Шу сабабли Бокудан қайтганимдан кейин мени Шоҳид Аҳмадиев Маориф Халқ Комиссарлигига чақириб Бухоро Халқ Маорифига, Қори Йўлдош ихтиёрига юборди. Мени у коллегия аъзоси қилиб тайинлади. Шу билан бирга менга Бухорони озиқ-овқат билан таъминлаш вазифасини ҳам юклди. Вазифам аниқ бўлгач, мен Тошкентдан оиламни кўчириб келиб ишга киришиб кетдим. Орадан тўрт ой ўтгач, адашмасам 20 март бўлса керак, Туркистон МИК мени Тошкентга қайта чақириб олиб, илмий кенгаш аъзоси қилиб тайинлади. Бир неча кундан кейин, 31 март куни Тошкентда бошқалар қатори мени ҳам қамоққа олишди.

БУХОРО ВОҚЕАЛАРИ ХУСУСИДА

1920 йили Бухоро арки олдидаги майдонда октябрь байрамига бағишланган катта митинг бўлиб ўтди. Марказ вакили (Куйбишев бўлса керак) нутқ сўзлаб, Москва мустақил Бухоро Халқ жумҳуриятини тан олганлигини тантана билан эълон қилади. Ундан сўнг сўзга чиққан Мирза Қори Муҳиддинов митинг бўлиб турган майдон «Бухоро мустақиллиги майдони» деб номланганлигини эълон қилади.

Файзулла Хўжаев октябрь байрами ва Бухоро мустақил бўлганлиги билан табриклаб нутқ сўзлайди. Шу кундан бошлаб ёш бухороликлар «мустақиллик» сўзини тез-тез қўллайдиган бўлдилар ва унга эришишга ҳаракат қила бошладилар.

Бухороликлар орасида норозилик кучайиши туфайли Турккомиссия Бухоро ички ишга аралашмайдиган бўлди. Бухороликлар «бу инқилобми ёки босиб олишми?» деб сўрардилар. Бу норозилик тобора авж олади. Бирмунча вақт ўтгач, Бухорога Турккомиссия аъзоси Сафаров келади (29). У мени Ревкомга чақириб, Бухоро ходимлари орасидаги вазият ҳақида сўради. Бу ерда бош қўмондон Зиновьев ва таржимон Еникеев ҳам бор эди.

Сафаров мендан бухороликлар инқилобга қандай муносабатда эканликлари ва Шарқий Бухороликлар нима

учун амирни қўлаб-қувватлаётганликлари сабабини ҳам сўради. Мен ҳеч нимани яширмай, бухороликлар мустақилликка интилаётганликлари ва улар ҳозирги аҳволдан норози эканликлари, шунинг учун улар «бу инқилобми, ёки босиб олишми?» деган саволни ўртага ташлаётганликларини айтдим. Мен яна шуни ҳам таъкидладимки, Шарқий Бухорода (Қизил Армия — С.Х.) бўлинмалари отларни масжидларга боғлаб қўйиб, ўзлари эса уйма-уй юриб талончилик билан шуғулланмоқда. Шундан сўнг Сафаров Ревком мажлисини чақириб, ҳукумат вакилларини қаттиқ ҳақорат қилади.

Сафаров жўнаб кетганидан сўнг ҳукумат вакиллари ўзаро йиғилиш ўтказиб, Москвага хат ёзади. Унда агар Сафаров ўз муносабатини ўзгартирмаса, бизлар ҳаммамиз ишлашдан бош тортамиз, деб огоҳлантирилади. Москва бу огоҳлантирувни олганидан сўнг Сафаровга Бухоро ички ишларига аралашмасликни тавсия этади. Мазкур воқеалардан сўнг Бухорода турклар раҳбарлигида «Бухоро истиқлоли» жамияти ташкил топади.

Бу жамиятнинг асосий мақсади унинг арбобларидан бири Ҳошим Шоикнинг сўзларига кўра, қуйидагилардан иборат бўлган: Бухоро мустақиллиги ва инқилобчилигини ҳимоя қилиш, иккинчидан эса, Шарқий Бухоро ва қишлоқлар оммасини жамият номидан инқилобий ҳаракат билан боғлаш, чунки бу вақтда Бухорода коммунизм номидан иш олиб бориши мумкин эмас эди. Мен Ҳошимдан жамият орқасидан ким эргашади, деб сўраганимда, у шундай деб жавоб берди: «Бухоро мустақиллиги ва инқилобчилигига меҳрмуҳаббати бор бўлган барча бухороликлар».

1929 йил 18 декабрь

Менинг ёзган китобларим ва мафкурамга нисбатан 1925 йилдан бошлаб матбуотда жуда кучли ҳужум бошланди. Буларнинг айримларида бир оз ҳақиқат бўлсада, кўпчилиги ҳеч қандай асосга эга эмас эди. Табиий равишда, мен уларга тоқат қилолмадим. Шу сабабдан Тошкентни бутунлай тарк этишга, Москвага бориб, у ерда қолган умримни ўтказишга, рус тилини ўрганиб, бирор иш билан шуғулланишга азму қарор қилдим.

1926 йилнинг охирида ўз оилам билан расман алоқани узиб, Москвага жўнаб кетдим. Йўл-йўлакай, Қизил Ўрдада тўхтадим. У ерда ўртоқ Рискуловни учратиб, унга ўз мақсадимни айтдим. У менинг мақсадим-

ни маъқуллаб, ёрдам беришга ваъда қилди. Шундан сўнг Қозон ва Нижний Новгород орқали Москвага келдим. Бу ерда Тўрақулов билан учрашдим. У ҳам менинг Москвада яшаб қолишимни маъқуллади. Шу орада (Туркистон — С.Х.) Халқ Комиссарлари Кенгаши раисининг ўринбосари Рисқулов Москвага келди.

Уларнинг ёрдамида мен Шарқ халқларини ўрганиш кўмитасида ишлаш ва унинг институтида ўқишга қарор қилдим. Кўмита раёсати мени яхши қабул қилди. Мени Ўзбекистонга ажратилган учта жойдан бирида расмий йўлланма билан қабул қилишмоқчи бўлди. Кўмита раиси бу пайтда Москвада бўлган Акмал Икромовга хат ёзиб, менга махсус йўлланма беришини илтимос қилди. Ўзим ҳам Акмал билан шахсан учрашиб, ёрдам беришни илтимос қилдим. Мен Акмал Икромовга Ватандан ташқарида яшашга қатъий қарор қилганлигимни ва энди ҳеч ҳам Ўзбекистон тупроғига қадам қўймаслигимни айтдим. А. Икромов эса, шундай деди: «Агар Сизнинг Ўзбекистондан бадарға бўлишингизга зарурият бўлганида, буни биз ўзимиз амалга оширган бўлар эдик. Сиз Ўзбекистонга қайтинг. Мен ўзим Сизга йўлланма топаман».

Бу вақтда менинг «миллатчи» сифатида бадном қилган ўша ватан ва ўша миллатдан бутун умрга алоқани узиб, шўро ҳукумати пойтахтида яшаш, кўлимдан келганича илмий иш билан машғул бўлишга ва ниҳоят шу ерда қазо топмишга қарор қилганлигим қатъий ва узил кесил эди (30). Шу мақсад учун расмий равишда ўз оилам билан алоқани узган, ҳовлимни оила аъзоларимга бўлиб берган, шунингдек, унинг бир қисмини эса маориф учун хайру эҳсон қилган эдим.

Икромов берган ваъда бўйича Тошкентга қайтиб, у ердан Самарқандга ўтдим. Шарқ халқларини ўрганиш кўмитаси берган хатни маориф халқ комиссариатида қолдирдим-да, яна Тошкентга бориб, ўз ишларим билан машғул бўлдим. Бир ойдан сўнг маориф халқ комиссарлигидан хабарнома олдим, унда мана бу сўзлар ёзилган эди: «Сизнинг аризангизни рад қилишга қарор қилинди, ўрнингизга бошқа киши юборилади». Кутилмаган бу жавоб мени бутунлай умидсизлантириб қўйди. Бу пайтда ўқув мавсуми бошланган эди. Мен яна ўқитувчи бўлиб ишга киришга мажбур бўлдим. Бироқ мен учун ҳаёт Тошкентда кундан-кунга оғирлашиб борди, менга бўлган тажовузлар тўлқини олдинги жабриулм ва руҳий эзилишлардан ҳам ортиб кетди. Буларга

жавобан мен мақолалар ёзсам, улар матбуотга етиб бормас эди. Бу маломатлар менинг мафкурам чегарасидан чиқиб, оилавий ҳаётимни ҳам оёқ ости қила бошлади. Менинг ўз мафкурам ва шахсий оилавий турмушимга нисбатан бўлган ҳужум ҳаддан ташқари салбий эди. Мана шулар, ниҳоят, менда қандай йўл билан бўлса-да, Ўзбекистондан чиқиб кетиш фикрини уйғотди. Бу фикр менда тобора ортиб борди. Менинг бутун вужудимни эса, қаергадир кетиб, ўша ерда ишда қолиш масаласи қамраб олди. Агар мен йўлланмасиз Москвага кетганимда яшаш жуда қийин бўлар эди. Бордию, Қозоғистон ёки Туркменистонга кетганимда ҳам барибир менга тинчлик беришмасди. Татаристон ва Озарбайжонда эса мен каби одамларга иш топилиши амри маҳол эди.

Мен жуда кўп ўйлай-ўйлай, юз берган аҳволдан чиқишнинг энг мақбул йўли Афғонистонга чиқиб кетиш ва у ердаги афғон ўзбекларининг қолоқ маорифи таркибидаги мактабларда ишлаш бирдан-бир тўғри йўл деган фикрга келдим. Мен учун энг сеvimли ишим, бу — ўқитувчилик эди. Афғонистонда мен каби ўқитувчиларга талаб кучли эканлигини билганим учун у ерда яшашни мақсадга мувофиқ деб топдим. Лекин у ерда қандай қилиб бориш мумкин эди? Қочиб кетиш нотўғри эди, чунки бу ерда бўлганидек, у ёқда ҳам ушлаб олиш эҳтимолдан ҳоли эмас эди. Бундан ташқари, мен қочоқликни истамас эдим. Шунинг учун афғон консули билан танишишга, агар имконият бўлса унинг илтимосига кўра расмий равишда Афғонистонга кетишга қарор қилдим. 1927 йилнинг ноябри ёки декабрида кўчада тасодифан Мозори Шарифлик Мансур Хон деган бир афғонни учратиб қолдим, унинг афғон консули билан яқиндан алоқаси бор эди. Маҳаллий савдогарларнинг кўпчилиги билан олдиндан алоқаси бўлган бу ёш афғон йигити менга ҳам таниш эди. Ундан мен афғон консули билан таништириб қўйишни илтимос қилдим. 10—15 кундан кейин мен яна Мансур Хонни Урдадаги Қизил чойхонада учратиб қолдим. Уни бир пиёла чойга таклиф қилиб, ўз илтимосимнинг натижасини сўрадим. Мансур Хон менинг илтимосимни консулга етказгани, у эса мен билан гаплашишга рози бўлганлигини айтди. Шу билан бирга у консул билан мени уйига чақириб, ўша ерда таништириш режаси борлигини ҳам айтди. 3—4 кундан сўнг Мансур Хон менинг йўқлигимда уйимга келиб хат қолдириб кетиб-

ди. Хатда у қайсидир кун (аниғи эсимда йўқ) кеч соат 7—8 ларда уйда кутиб туришимни кўрсатибди. Белгиланган вақтда мен уйда Мансур Хонни кутиб турдим. У тахминан соат 8 да келиб, мени 1-Қиёт кўчасидаги уйга олиб борди. Бу ерда кичкинагина хонада жуда ориқ бир киши ўтирар эди. Мансур Хон мени у билан таништирди. Соғлиқ-саломатлик тўғрисида гаплашиб ўтирдик. Кейин мен унга ўз мақсадимни билдирдим. У менга ҳозирги пайтда Афғонистонда ўзбек ўқитувчиларига талаб катта бўлганлиги, яқинда Кобулдан хат олганлиги, унда ўқитувчилар топиш илтимос қилинганлиги, агар топилса, бир эмас, бир нечасини Афғонистонга юборишга тайёр эканлигини айтди. Шундан сўнг у мендан бу ердан у ёққа борадиган ўқитувчилар топиладими, деб сўради. Мен унга, агар тегишли давлат ташкилотларининг расмий рухсати орқали бўлса, бир неча ўқитувчи топиш мумкин, норасмий йўл билан ҳеч ким рози бўлмайди, чунки уларнинг бу ерда оиласи бор, барибир уни йўқлаб туришлари керак, норасмий йўл билан кетса, улар қайтиб келолмаслигини айтдим. У мендан бу ердаги маданий ривожланиш ҳақида сўради. Маданият кутилганидан ортиқроқ даражада, жуда тез ривожланаётганлигини айтдим. У менинг фикримни тасдиқлаш билан бирга амир бошқараётган Афғонистонда ҳам маорифга катта эътибор берилмоқда деб айтди. Афғонистонга ўқитувчиларни юбориш масаласида у аввал, Кобулга хат ёзиши, жавоб олганидан кейин эса махсус рухсатнома олиш учун ҳаракат қилишини билдирди. Менинг тўғримда эса, агар мен норасмий кетишга рози бўлсам ёрдам беражagini тушунтирди. Мен рухсат олмай туриб кета олмаيمان ва кўрқаман дедим...

Шундай қилиб, мени ва ўқитувчиларни (Афғонистонга — С.Х.) юбориш масаласи Кобулдан жавоб келгунича очиқ қолдирилди. Кейин эса иккинчи марта Бачи Соқов кўзғолони бостирилгунча кечиктирилади. Бачи Соқов ғалаба қозонганидан кейин эса бу масаладан бутунлай воз кечиб, нафақа олишга ҳаракат қила бошладим. Мен нафақа олганимдан кейин, уйдан ҳеч қаёққа чиқмай, оммадан ажралган ҳолда ўз хотираларимни ёзиб тугатаман деб ўйлаган эдим. Аммо менинг бу режам амалга ошмади.

Наманган ташкилоти вакили иккинчи марта келганида маҳаллий ерлик ва овруполиклардан ташкил топган қандайдир ташкилот кишилари Фарғонада ташви-

қот олиб бораётганлигини айтди ва улар билан боғла-
ниш керакми деб сўради. Мен куйидагиларни ҳисобга
олиб улар билан алоқа қилмаслигини маслаҳат бер-
дим: агар бу ташкилотда овруполиклар қатнашаётган
бўлса, бу оқ гвардиячи ташкилот бўлади. Туб жойлик-
ларнинг соддалигилан фойдаланиб, бу ташкилот улар-
нинг пулини ўмаришга ҳаракат қилади ёки уларни ал-
даб, бирор кўзғолонга торгиши мумкин эди.

Фарғона халқи жуда қизиққон бўлади, жаҳли тез,
шунинг учун осонгина қармоққа илиниши ва эндиги-
на тикланаётган Фарғона хўжалигини вайрон қилиши
ва уни қон билан қориши мумкин. Мана шу даҳшат-
ларни ҳисобга олиб мен унга юқоридаги маслаҳатни
бердим. Уни яна қўрқитиш мақсадида ГПУ (Бош Сиё-
сий бошқарма — С.Х.) деган ташкилот борлиги ва у
бундан беҳабар бўлмаслигини ҳам айтдим. Балким, омма
кайфиятини синаш учун бу хабарни тажриба сифатида
ГПУнинг ўзи ҳам тарқатган бўлиши мумкин. Шунинг
учун эҳтиёт бўлиш кераклигини таъкидладим...

1917—1918 йилларда мавжуд бўлган «Иттиҳоди та-
раққий» жамиятининг айрим тармоқлари жойларда,
масалан, Наманганда ҳам ташкил топган эди. Унинг
аъзолари кимлар бўлганлигини билмайман, аммо улар-
нинг орасида Зайнуддин Қори ва Ғофуржонов борли-
гини билардим. Эсимда, ўша пайтда Тошкент, Фарғо-
на ва Наманган ўртасидаги алоқа Сирожиддин Хон ва
Наби орқали амалга оширилган эди. Лекин «Миллий
иттиҳод» жамияти даврида ким орқали алоқа олиб бо-
рилгани эсимда йўқ, аммо жамият мавжуд бўлиб,
Тошкент билан алоқада бўлганлигини эшитганман. Ўзим
эса 1917 йилдаги қурултойда мухторият эълон қилин-
ганидан кейин Фарғонада бўлмадим. Зайнуддин Қори-
ни охириги марта 1920 йилда Боқудаги Қурултойда уч-
ратган эдим. Орадан 6—7 йил ўтгач, бир киши Зай-
нуддин Қорининг хати билан олдимга келди. У менга
куйидаги саволлар билан мурожаат қилди: «Эски таш-
килот ишляптими, унинг маркази қаерда? Афғонис-
тон орқали ҳажга борадиган кишиларга афғон консу-
лидан ижозатнома (виза) олишга ёрдам бера оласиз-
ми?» ва ҳоказо. Умуман у ташкилотга тегишли савол-
ларни берди. Мен бу саволлар кимдан, бир Қори акам-
дан эмасми деб сўрадим.

У бу саволларга биргина Қори номидан эмас, бал-
ки бутун бир ташкилот 5—6 кишидан деб айтди. Шун-
да мен ундан Ҳожи аканинг мақсад ва нияти тўғриси-

да сўрадим (31). Ҳожи ака Ҳиндистонда, сўнг Маккада ҳажда бўлган экан. Ҳиндистонда яшаб, ўқитувчи бўлиб ишлаган олим кишилардан, ҳозир эса у иш масаласида жуда қийин аҳволда, шунинг учун ҳам четга кетиш ҳаракатида экан.

Бу вақтда мен ўқитувчилар масаласида Афғонистон консули билан гаплашиб олган эдим. Шунинг учун Афғонистон ҳозир ўқитувчиларга муҳтож, ижозатнома олиш мумкин, ҳожи менинг олдимга келса ёрдам бераман деб ваъда бердим. Ташкилот масаласида мен у билан аллақачон алоқани узганман, шунга қарамай, агар жуда зарур бўлса, бу тўғрида кейинги учрашганимизда бирор нарса айтиш мумкин дедим. Мен уларни умидсизлантирмаслик ва қуйидаги сабабларга кўра ташкилот тугатилганлигини айтмадим:

Унинг гапидан аниқ бўлдики, Наманган ташкилотини ҳали мавжуд, у ишлаб турибди. Агар мен бу ер (Тошкент — С.Х.)даги ташкилот тугатилган деб айтсам ҳам, барибир Наманган ташкилотини фаолиятини тугатмай, ўз ифлос ишини давом эттиравериши, унга янги кишиларни жалб этавериши мумкин эди [32]. Бу ташкилот менга ёқмади. У эшон, мулла ва савдогарлардан тузилган бўлиши мумкин, чунки унинг бошида Зайнулдин Қори турибди. Мен улар билан, бу ташкилот билан яқинроқ танишиш, унинг таркибидаги зиёлиларни турли бахтсизликлардан асраш ва уни ГПУ олдида фош қилиш, шу билан ГПУ ишончини қозониш мақсадини кўнглимга туккан эдим... [33].

Мен 1904 йилдан 1921 йилгача, яъни қамоққа олинган кунга қадар, маҳаллий халқ орасидаги ташкилотлар ишида фаол қатнашдим. Уларнинг кўпчилигида раҳбар бўлдим, 1921 йилдан то Ўрта Осиёда миллий чегараланиш ўтказилгунча ташкилотларнинг бирортасида ҳам қатнашмадим. Ташкилотларнинг борлиги ва ишидан хабардор бўлсам-да, уларнинг ишига аралашмадим. Шунингдек, ташкилотларнинг ишида қатнашиш ҳеч кимга ҳам ман қилинмаган эди. Умуман, ташкилотлар масаласида менинг қулоғим қар, кўзим кўр эди.

Миллий қайта чегараланишдан кейин мен ҳар қандай советларга қарши хуфий ҳаракатга мурасасиз бўлдим [34]. Менимча, ўша пайтда қандайдир яширин ташкилот тузишнинг ҳеч иложи бўлмаган, чунки бирорга ҳам яширин ташкилот ГПУ эътиборидан четда қолиши мумкин эмас эди.

Мен Бухородалигимда Тошкентда олдинги «Иттиҳоди тараққий» ўрнига «Иттиҳоди миллий» [35] ташкилотни барпо этилганлиги тўғрисида хабарнома олдим. У турк тилида ёзилган бўлиб, Ҳайдар Афандига тегишли эмас эди, чунки менга унинг дастхати жуда яхши таниш. Бу хабарни мен Саъдулла Хўжа, Кушбегиёв ва Али Расуловларга бердим, улар ҳам бундан хабари борлигини айтдилар. Бу ташкилотнинг раҳбарлари ким, у қандай дастур асосида ишлашини, ўз низомига эга ёки собиқ «Иттиҳоди тараққий» низоми бўйича ишлайдими, менга юборилган хатни турк тилида ким ёзган — буларни бирортамик билмас эдик.

Мен бу ташкилот бошида Ҳайдар Афанди ва Садриддинхон турган бўлса керак деб гумон қилдим ва Ҳайдарга «Иттиҳоди миллий»нинг дастури ва низомини юборишни, унинг марказий қўмитасига кимлар кирганлиги тўғрисида хабар беришни илтимос қилиб хат ёздим. Ҳайдар Афанди жавоб хатида ҳақиқатдан ҳам Тошкентда бундай ташкилот ташкил этганлиги, лекин унинг марказий қўмитасига кимлар кирганлигини аниқ билмаслигини, аммо бу ташкилот атрофида собиқ «Иттиҳод ва тараққий»нинг аъзолари уймаланишаётганлиги сабаб, унинг марказий қўмитасига Садриддинхон ва Муса Бегиев кирган бўлишини тахмин қилиб, хабар берди. Бу вақтда Бухородаги туркистонликлар «Иттиҳоди миллий» ташкилотининг маркази ҳақида мажлис ўтказиб, унда марказни Тошкентдан Бухорога кўчириш керакми ёки Тошкентга бўйсиниб, бу ерда унинг филиалини ташкил қилиш керакми деган масалани муҳокама қилди. Узоқ тортишувлар натижасида Марказий қўмитани Тошкентдан Бухорога кўчиришга, Тошкентда эса унинг фақат вилоят бўлимини қолдиришга қарор қилинди. Бухорода Марказий қўмита ташкил этилади. Унга Саъдулла Хўжа ва Кушбегиёв киради. Мен Садриддинхонга хат ёзиб, бизнинг қароримизни бажаришни ва ташкилотнинг муҳри, низомини юборишни таклиф қилдим. Садриддиндан жавоб бўлмади, Бухоро Марказий қўмитаси муҳрни ҳам, низомини ҳам ололмади. Бу ҳолат бизда Тошкент марказига нисбатан ишончсизликни уйғотди. Бухоро Марказий қўмитаси икки-уч марта мажлис ўтказиб, ташкилотнинг дастури ва низомини ишлаб чиқиш масаласини муҳокама қилади. Бу вақтда бухороликлар билан

тошкентликлар муносабати анча таранглашади: бухороликлар «Бухоро мустақиллиги» («Бухоро истиқлоли») байроғи, туркистонликлар эса «Иттиҳоди миллий» («Миллий уюшма») байроғи, остида ҳаракат қилади, шу билан бирга икки томонда ҳам кўпчиликни коммунистик фирқа аъзолари ташкил этади. Ҳа вақтда бизлар фирқага мансублик ҳеч вақт миллий-озодлик ҳаракатига тўсқинлик қилмайди деб ўйлар эдик. Бир кун мени Ҳошим Шоиқ уйига чақирди, Заки Валидов шу ерда экан. Мен Заки билан сўрашдим. Одатдаги салом-алик ва ҳол-аҳвол сўралгандан сўнг, у Бухорога бундан 20 кун олдин келгани, бу вақт ичида кўпчилик (Бухоро давлат арбоблари) билан танишиб улгургани, ички ишлар Комиссари Ҳамид Орипов уни турар жой ва зарурий озиқ-овқат билан таъминлагани ҳақида сўзлаб берди. У мендан Боку шаҳридаги Шарқ халқлари курултойида аризасини ўртоқ Зиновьевга бериб қўймаганим учун хафа бўлганлигини ҳам айтди. Гап шундан сўнг ташкилот масаласига кўчди. Заки Ҳошим Шоиқ орқали «Бухоро истиқлоли» ҳақидаги мукамал маълумотга эга бўлганлигини айтди. Менга эса «Миллий иттиҳод» ҳақида тўлароқ ахборот олишга чақиртирилганимни ҳам билдирди. Мен «Миллий иттиҳод» яқинда Бухорода ташкил топганлигини, ҳозир Бухоро билан Тошкент ўртасида Марказ учун кураш кетаётганлигини, бизга Тошкент марказига ким раҳбарлик қилаётганлиги, низом ва муҳр юборилмаганлиги сабаб бу иш билан банд эканлигимизни айтдим. Тошкентликлар билан бухороликлар ўртасидаги муносабат яхши эмаслигини Ҳошим Шоиқ ҳам тасдиқлади. Шундан сўнг Заки Бухорода бир оз муддатга қолиши, шундан Бухоро ҳукумати Москвадан уни авф этишни илтимос қилса, у ўз хатти-ҳаракати учун тавба-тазарру қилиб, очиқ ишлашга ўтиши, акс ҳолда эса чет элга кетишини айтди. У яна «Миллий иттиҳод» ва «Бухоро истиқлоли» марказларининг ҳар иккаласидан вакил кирадиган «Марказлар маркази»ни тузиб, ҳамма мавжуд ташкилотларни бирлаштириши, бухороликлар билан тошкентликлар ўртасидаги муносабатни яхшилаш ниёти борлигини ҳам билдирди. Унинг сўзига қараганда, бу талбир бухороликлар билан туркистонликларни мўрсага келтириш ва икки ташкилот фаолиятини ўйлаштириши мумкин эди.

Ҳошим Шоиқ Заки Валидовнинг бу фикрини бухороликлар бутунлай қўллаб-қувватлайди деган фикр-

ни билдирди. Мен ҳам ўз розилигимни баён қилдим ва шу билан Заки Валидов билан бўлган биринчи суҳбат тугади. Шундан сўнг «Миллий иттиҳод» учун махсус дастур тузишга эҳтиёж қолмади. Бир ҳафта, 10 кундан кейинми, Заки бухорликлар билан туркистонликларнинг бирлашган йиғилишини чақиради. Унда қатнашганлар: Файзулла Хўжаев, Саъдулла Хўжа, Турсун Хўжаев, Мирзо Қодир (Абдулқодир — С.Х.), мен, Ҳошим Шоиқ, Заки Валидов ва Қушбеғиев бўлди, бошқаларни ҳозир эслай олмадим. Орипов чақирилмаган эди, чунки унга Заки Валидовдан бошқа ҳеч ким ишонмас эди. Мана шу йиғилишда Заки Валидов ўзи тузган дастурни ўқиб берди. Унинг тўла мазмуни ҳозир эсимда йўқ, лекин унда Москвадан Бухоро мустақиллиги, Туркистон эса ҳақиқий мухториятга эга бўлиши, омма билан алоқа масаласи коммунистик руҳда кўрсатилган эди. Бироқ, Заки Валидовнинг дастурини йиғилиш қабул қилмади. Ҳамма бу умумий мазмунга эга бўлган дастур билан ишлаш учун ҳали вақт борлигини айтди. Валидовга Туркистон ва Бухоронинг реал маданий имконияти ва икки мамлакат халқлари кайфияти ва аҳволини қатъий ҳисобга олувчи бошқа дастур тузиш таклиф этилди. Икки-уч кундан кейин Заки ва Ҳошим Шоиқ мени Мирза Қори Муҳитдиновнинг уйига таклиф қилди. Зиёфатда бизлардан ташқари яна икки-уч киши бор эди. Зиёфат тугагач, улар ва Мирза Қодир кетади. Ҳошим Шоиқ ва Заки Валидов билан қолдик. Заки ўз дастури ҳақида тапириб, уни қабул қилинмаганлигига норозилигини билдирди. Кейин у Жамол Пошодан «Халоси Ислому» жамияти томонидан тузилган дастурни сўраб олиш нияти борлигини айтди. Жамол Пошо бу пайтда Афғонистонда эди. Дастур Шарқнинг маданий қолақ мамлакатлари Арабистон ва Ҳиндистонга мўлжаллаб тузилган эди. Заки бу дастур асосида «Марказлар маркази» дастурини тузишни режалаштиради. Унинг фикрича, Бухоро ва Туркистон Арабистон ва Ҳиндистон мамлакатлари даражасида. Шунинг учун дастур Туркистон ва Бухорога тўғри келади. Бизлар унинг фикрини маъқулладик. Бўлиб ўтган мана шу йиғилишда Ҳошим Шоиқга Жамол Пошога хат жўнатиш учун Афғонистоннинг Бухородаги консуллиги билан келишиш вазифаси топширилди. Валидов хатни рақамлар ёрдамида ёзишини айтди. Кейин мен Ҳошим Шоиқ билан уйга кетдик. Заки эса бу ерда тунаш учун қолди.

Кейинги куни кечкурун Ҳошим Шоиқ Заки қўли билан сонлар ёрдамида ёзилган (махфий — С.Х.) хатни олиб келиб шундай деди: «Бу хатда Жамол Пошого «Халоси Исломи» ташкилоти дастурини юбориши илтимос қилиб ёзилган, унга Сиз ҳам имзо чекинг». Хатга Заки Валидов имзо қўйган эди. Мен ҳам уни имзолаб Ҳошим Шоиққа қайтардим. У хатга қўл қўйганми йўқми билмадим, мен қўл қўйганда унинг имзоси йўқ эди. Бугун, деди Ҳошим Шоиқ кетиш олдида, у ёққа (Афғонистонга) бир киши кетади, хатни унга бераман. Мени 10—15 кундан кейин Туркистон марказий ижроқўми чақириб қолди. Бухорони ташлаб кетдим. Бухорода бўлган чоғимда, юқорида кўрсатилганидан ташқари, «Миллий иттиҳод» маркази деб номланган ташкилотнинг яна 2—3 та мажлиси бўлди. Буларда умумий гаплардан ташқари бирорта жиддий масала кўрилмади.

«Миллий иттиҳод» марказий қўмитасига мен юқорида кўрсатган уч киши кирган бўлса-да, унинг мажлисларида доимий равишда Саъдулла Хўжа, Қушбеғиев, Юсупалиев, Отахон ва Али Расулов қатнашар эди. Мажлис расмий характерга эга эмас, балки тушлик, кечки овқат ва бошқа шу каби кўринишда ўтарди. Қарорлар ҳам ёзма равишда қабул қилинмас эди. Ташкилотта чинги аъзолар ҳам қабул қилинмаган, унинг аъзолари Бухорога келган олдинги «Иттиҳод ва Тараққий»нинг аъзоларидан иборат эди...

1929 йил 22 декабрь

Тошкентга (Бухородан — С.Х.) 1921 йил мартининг 17, 18, 19, 20 кунлари қайтиб келдим. Кейинги куниниёқ, Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси раёсатига бордим. У ерда мени Халқ Маорифи Комиссариятининг ҳузуридаги Илмий кенгашга ишга тайинлашди.

Уч-тўрт кун ўтгач, Мусо Беғиев билан Садриддинхонни учратиб қолдим, Садриддинхон Бухорога ташкилот низоми ва муҳрининг юборилмаганлигини эслашиб, шундай деди: «Менда ташкилотнинг муҳри ва низоми йўқ. Улар бошқа кишида эди. Шунинг учун уларни Сизга юборолмадим». Кейин у Мусо Беғиевга қараб кулиб қўйди. Бу менга шубҳали туюлди. Мен унга шундай деб маслаҳат бердим: «Халқ ҳам кеч эмас, уларни топиб, Бухорога, Саъдулла Хўжага жўнатиш керак. Тошкент ўз ишини ташкилотнинг вилоят фили-

али сифатида давом эттираверади». Садритдинхон бунга рози бўлди. Садритдинхоннинг атрофила шубҳали кишилар — ЧК (фавқулодда комиссия — С. Х.) айбоқчилари уймалашиб қолганлиги сабаб, у билан учрашишнинг иложи бўлмади. Унинг олдига боришга чўчидим. Бир неча кундан сўнг 30 март бўлса керак, мени қамоққа олишди. Қамалишимнинг сабабини мен бир ярим ойдан кейин Юсуфбек Курманбаев ва Ориф Каримовдан билдим. 1921 йил 1 декабрда мени озод қилишди. 23 декабрда бошқалар (Ю. Курманбаев, О. Каримов, Садритдинхон) устидан суд иши кўрилди.

Қамоқдан чиққанимдан кейин Халқ маорифининг Эски шаҳар бўлимида коллегия аъзоси ва Ижтимоий тарбия бўлими мудирини бўлиб ишладим.

3—4 ой давомида менга ташкилот тўғрисида ҳеч ким ҳеч нима демади. 1922 йилнинг апрел ёки майида Акбар Шомансур менинг олдимга келиб, ташкилот ҳали ҳам ўз ишини давом эттираётганлиги, мен ҳам унинг сафида бўлишим зарурлигини айтди. Мен унга шундай дедим: «Бўлиб ўтган воқеадан (қамалганлигини назарда тутмоқда — С.Х.) кейин менда ҳеч қандай ҳафсала қолмади, шунинг учун мени ташкилот ишига аралаштирмаслигини илтимос қиламан» [36].

Кейинроқ худди шу таклиф билан Саидносир Миржалилов ҳам менга мурожаат қилди. Унга ҳам рад жавоб бердим. Ундан билдимки, ташкилот Акбар Шомансур раҳбарлигида ишлаётган экан. Унинг фаолияти ишлайдиган кишилар ва маблағ етишмаслиги сабаб, фақат жабрланган ташкилот аъзолари оилаларига баъзи ёрдамлар бериш билангина чекланиб қолибди. Шундай қилиб, то миллий чегараланиш ўтказилгунча ташкилот ишида бевосита иштирок этмадим. Шу сабаб ташкилотнинг бу давридаги иш фаолияти тўғрисида бирор нарса дея олмайман. Мен унинг фаолиятидаги ўзим иштирок этган баъзи бир ҳолатларгагина тўхталишим мумкин.

1) 1922 йилда зиёлилар орасида алифбо ва имло тўғрисидаги масала кўтарилди, уларнинг бир қисми ўша даврда муомалада бўлган алифбо имлосини ислоҳ қилиш, бошқалари ўрталиқ нуқтаи назарда бўлса, қолганлари логин алифбосига ўтиш тарафдори бўлдилар. Ниҳоят бу уч гуруҳ ўзаро шартнома тузиши билан алифбо ва имло тўғрисидаги келишмовчилик ҳал қилинди. Ўша пайтда оқсоқланиб турган маориф соҳасидаги ишларни умумий ҳамкорлик билан яхшилаш йўлида ҳам...

гуруҳлар бирлашди (шартноманинг нусхаси менда сақланарди, у тинтув вақтида мусодара қилинган қоғозлар орасида бўлиши керак). Мавжуд муаммоларимизни ошкора қилмай, уйдаги гапни кўчага чиқармай «Ношри маориф» жамиятини [37] туздик. Олдин ташкил топган «Кўмак» бу жамиятнинг бўлимига айлантирилди. Ўз ўртамизда бироз миқдорда пул йиғиб, уни кўпайтириш мақсадида «Туркистон» ширкатига бердик. Кейинчалик ҳам тушган барча маблағ унга ўтказилиб турилди. Шокиржон Раҳимий «Ношри маориф»нинг раиси бўлди. Мен ўринбосар эдим. Саидносир Миржалилов хазинадор, Комил Алиев котиб эди. Жамият аъзоларининг кўпчилиги Эшон Хўжаев, Маннон Рамзи, Охунов каби коммунистлар бўлган, Муҳитдин Усмонов, Саидносир Миржалилов ва Толибжон Мусабоев жамиятга молиявий соҳада иш олиб бориш учун қабул қилинади. Озгина вақт ўтгач, бу жамиятга шубҳаланиш билан қараш бошланди ва бу кун сайин ортиб борди. Бу жамият номи остида қандайдир махфий ташкилот яширинган деган овоза тарқатилди. Мана бу тазйиқ туфайли «Ношри маориф»ни тарқатиб юборишга тўғри келди. Ҳақиқатда эса «Ношри маориф»нинг эски, умри тугаб қолган ташкилот билан ҳеч қандай алоқаси бўлмаган. Менимча, унинг биргина Саидносир Миржалиловдан бошқа бирорта ҳам аъзоси «Ношри маориф» ишида қатнашмаган. Хуллас, «Ношри маориф» ўзининг биринчи кунидан бошлаб маҳаллий аҳоли орасида маданий-маърифий фаолият кўрсатиш учун ташкил топган бўлишига қарамай, эски ташкилот туфайли қурбон бўлди.

2) 1922—1923 йилларда ўқувчилар орасида Москва, Туркия ва Германияга ўқишга боришни хоҳловчиларнинг сони жуда тез ортиб кетди. Уларнинг бир қисми Турк МИҚ таклифи билан турли ўқув юртларига юборилади, қолганлари эса ўз ота-оналари бағрига қайтади. Ўз маблағи ва давлат хазинаси ҳисобига ўқишга кетолмаганлар ёрдам сўраб, турли хил шахс ва ташкилотларга мурожаат қила бошлайди. Бу вақтда уларга ёрдам бериши мумкин бўлган «Ношри маориф» ва «Кўмак» жамиятлари тарқатиб юборилган эди. Бир қанча ўқувчилар ёрдам беришимни сўраб менга мурожаат қилди. Бухородалигимда Туркистон ва Бухоро ўқувчиларига ёрдам берувчи жамият ташкил этилган эди. Шу мақсад учун унинг ихтиёрида каттагина маблағ тўпланган эди. Ўқувчилар мендан ёрдам сўраганидан кейин 1922 йили 1923 йили бу жамият орқали бир неча ўқувчиларга

моддий ёрдам бериш умидида Усмон Афандига хат ёзиб, пул беришини илтимос қилдим. Хатни унга Лазиз Азиззода орқали юбордим. Уни йўлда қамоққа олишади, хат Усмон Афандига етиб бормади.

3) 1923 йили май ёки июнь ойида мен Тошкентга ўртоқ Оржоникидзе ва Элиаванинг келиши ва уларнинг мен билан кўришиш истаги борлиги тўғрисида хабарнома олдим. Белгиланган вақтда кўрсатилган маконга етиб бордим. У ерда ўртоқ Оржоникидзе, Элиава, Обиджон Маҳмудов, Саидносир Миржалилов гаплашиб ўтиришган экан, мен ҳам суҳбатга аралашдим. Обиджон Маҳмудов таниқли қизиқчи эди. У ўз ҳазиллари билан Оржоникидзе, Элиава кўнглини хушлар, улар эса тинимсиз кулишарди. Ўртоқ Оржоникидзе шундай деб савол берди: «Гапларга қараганда Тошкентда миллий ташкилот бор, шу тўғрими?» Маҳмудов жавоб берди: «ГПУ (Бош сиёсий бошқарма — С.Х.)нинг таъқиблари бизларни йўқ ва бўлмаган нарсаларни ҳам тан олишга мажбур этди. Ҳозирги пайтда миллий ташкилот йўқ, фақат миллий гуруҳ бор, холос».

— «Унинг қанча аъзолари бор?» — деб сўради Оржоникидзе.

— «Унда туб аҳоли ва ҳукумат аъзоларининг ҳаммаси аъзо бўлиб ҳисобланади» — деб жавоб берди Маҳмудов. Бундай жавобга албатта ҳамма кулди. Суҳбатда ҳамма саволларга Маҳмудов жавоб берди. Шунинг учун бутун суҳбат ҳазил-мутойиба тарзида ўтди.

Уйга кетиш олдидан, москвалик ўртоқларни Тошкент шаҳри четидаги боғлардан бирига меҳмон бўлишга таклиф қилдик. Буига улар фақат бир шарт билан, яъни уларни бу ерда миллий гуруҳ аъзолари билан таништиришимиз эвазигагина рози бўлдилар. Учрашув куни ва соати белгиланди. Бу вақтда мен меҳнат таъгилида бўлиб, Қибрайдаги собиқ Куринов боғида оилам билан дам олаётган эдим. Бу боғ «Туркистон» ширкати томонидан сотиб олинган эди. Ўртоқларни шу боғқа таклиф этдик. Кўрсатилганлардан ташқари Тўрақулов билан Раҳимбоев ҳам таклиф этилди. Биринчи бўлиб, Маҳмудов ва Миржалилов келди. Меҳмонларга хизмат қилиш учун Асадилла Ҳожи Хоний, Нажмиддин Ш., Мираҳмадбой Убайдулла Қори Эргозиев ва Салимхон Тиллахонов чақирилган эди...

Оржоникидзе ва Тўрақулов бизга нотаниш яна бир киши билан келди. Оржоникидзе автомобилдан туша солибоқ Маҳмудовдан «миллий гуруҳ аъзолари тўплан-

дими?» — деб сўради. Маҳмудов «ҳа, йиғилишмоқда», — деди. «Раисни сиз ўзингиз олиб келдингиз», дея Тўрақуловни кўрсатди. Бир оздан сўнг Раҳимбоев келди, уни Маҳмудов «миллий гуруҳнинг котиби» дея тапиштирди. Шундай қилиб бу гал ҳам суҳбат ҳазил-мутойиба билан ўтди. Оржоникидзенинг «гуруҳнинг ҳамма аъзолари йиғилдими?» деган саволига Маҳмудов, «мана булар энг фаоллари» деб, ўзини, Тўрақуловни, Раҳимбоевни, Миржалиловни ва мени кўрсатиб жавоб берди. Умуман, ҳазил билан бошланган суҳбат шу руҳда беш соатларча давом этди. Маҳмудов билан Оржоникидзе ўртасидаги куйидаги суҳбат бўлди:

Оржоникидзе: — «Сиз Фарғонада босмачилик қачон тугайди деб ўйлайсиз?» Маҳмудов: — «Сиз мени вазир қилиб тайинлаган кунни, акс ҳолда ҳеч қачон тугамайди». Оржоникидзе: — «Агар тугамаса, биз у ёққа бир дивизия юборамиз, у бутун Фарғонани текис қилади-кўяди». Маҳмудов: — «Сиз бир дивизия юборсангиз, мен босмачилар сонини икки дивизияга етказаман». Оржоникидзе кетиш олдидан миннатдорчилик билдирди. Маҳмудов шундай деди: — Бизда мана шундай мақол бор: «Бировдан туя сўрасанг, у қўрққанидан бия беради», биз ҳам сиздан кўп сўраймиз, озгинагина берсангиз шунга ҳам хурсанд бўлаверамиз. Оржоникидзе унинг елкасига қоқиб: «Нима керак ўзи. Қанча керак бўлса, тортинмай сўрайвер», — деди.

Шундан сўнг меҳмонлар кетди. Боғда Тўрақулов, Раҳимбоев, Маҳмудов ва Саидносир қолди.

Улар биргаликда талабнома ёзишди. Уни Раҳимбоев ёзди, Тўрақулов таҳрир қилди. Кейинги кунни хатни Маҳмудов миллий гуруҳ номидан ўртоқ Элиавага берганини билдим. Унинг мазмуни ҳозир эсимда йўқ. Умуман, талабнома яхши ўйланмай, ўша учрашув таассуроти остида шоша-пиша, Обид Маҳмудов айтиб туриб ёздирган эди. Бу вақтда Маҳмудов билан Саидносирнинг («Миллий иттиҳод» — С.Х.) ташкилот фаолиятидан кўнгли совиб, у билан алоқани уза бошлаган эди, шунинг учун ҳам суҳбат чоғида ташкилот ҳақида бирор нарса дейилмади.

1929 йил 24 декабрь

...5. 1923 йилнинг охирилари бўлса керак, бир кунни бош вақф бошқармасидан шаҳарга кетаётганимда бир иш бўйли ёш йигит кузатувида Мансурхон Афғонис-

тон консулхонасидан чиқиб қолди. Мен Мансурхон билан сўрашдим. У менга ёш йигитни афгон бош консулининг вақтинчалик ўринбосари деб таништирди. Ёш йигитнинг айтишича, у бу ерда (афгон — С.Х.) консули кетмасидан олдин котиб ёки ўринбосар бўлиб ишлаган.

Улар билан биргаликда Ўрда томонга қараб кета бошладим. Йўл-йўлакай мен у йигит билан фақат маориф ишлари ва вақф бўлими ҳақида гаплашиб кетдим. У менга Афғонистондаги аҳвол, яқин орада у ерда Миён Бузрук ва Жамол Пошо билан танишгани ҳақида сўзлаб берди. Шу билан бирга у мендан маҳаллий зиёлиларнинг миллий ташкилотлари ҳақида сўради. Бу пайтда бизда бу иш қарийб тугатилган эди. У бунинг сабаби билан қизиқди. Мен, биринчидан, сармоя, иккинчидан, қобилиятли фаол кишилар йўқлигини тушунтирдим. Шунингдек, бу соҳада бизга ёрдам берадиган бирорта ҳам қўшни давлат йўқлигини қўшиб қўйдим. Шунда у жуда ҳам ўпқаланди-да, бироз қизариб, шундай деди: «Агар маҳаллий зиёлилар миллий ташкилот ишларини давом эттириш мақсадида консулхонага моддий ёрдам сўраб мурожаат қилсалар, уларнинг илтимосини Қобулга юборган бўлур эдик, шунда у ердан моддий ёрдам келиши мумкин. Ҳозиргача консулхонага бу тўғрида бирорта ҳам ариза ёзишганича йўқ. Бу ерда қўшни давлатлар эмас, балки ҳаммасига ўзларингиз айбдор, сиз улардан ноўрин гина қиляпсиз».

Шундан кейин мен у йигитни учратмадим (давомини ўқиб бўлмади — С.Х.). Қатъий шунга айтманки, ташкилот ўз фаолиятининг бошидан то охиригача афгон ҳукуматидан бирор ташаббус ҳам ёрдам олгани йўқ.

6. 1924 йили Убайдуллахўжа келганидан кейин икки марта йиғилиш чақирилди... Бу йиғилишларда Убайдуллахўжа Россияда қандай ҳаёт кечирганлигини сўзлаб берди. Шундан сўнг қатағонга учраганларга ёрдам бериш учун фонд ташкил этиш бўйича комиссия тузилади. Бу комиссия савдогарлардан ҳайрия йиғади. Муҳитдиновлардан тузуккина ёрдам тушади [38].

Йиғилган пуллар, улардан тушган фойда эвазидан қатағонликка учраганларга ёрдам бериб туриши шарти билан «Туркистон» матлубот жамиятига топширилади. Бироқ менга жами тўпланган пулнинг миқдори, унда жабрланганлар учун қанча ажратилгани маълум эмас. Худди шунингдек, мен Содирхон ёки бошқа қочоқларга қанча пул ажратилганлиги ҳақида ҳам ҳеч нима

эшитмаганман [39]. Аммо Содирхон ва Лазиз Азиззодага тўпланган пулдан бир қисми юборилганлигини аниқ биламан.

1924 йилда бўлиб ўтган йиғилишларга эски «Тараққийпарвар» ташкилотига бўлган жуда ҳам ишончли кишиларгина чақирилган эди. Содирхон томонидан «Миллий иттиҳод» ташкилотига жалб қилинганлардан бирортаси ҳам таклиф этилмади, чунки уларнинг кўпчилигига ишонч йўқ эди. Бу йиғилишларда менимча, ташкилотни қайта тузиш ва ишни давом эттириш масаласи муҳокама қилинмади, сабаби, тўпланганларнинг ҳаммаси ташкилот ўз ишида муваффақият қозонишга ишончи қолмаган, ҳафсаласи пир бўлиб, тушкунликка учраган кишилар эди.

7. 1924 йили газеталарда миллий қайта чегараланиш ҳақида хабарлар пайдо бўлиши билан бу сиёсатдан хабари бўлган ва бўлмаган ҳамма кишилар орасида муҳокама предметига айланади. Икки-уч кишидан гуруҳ-гуруҳ бўлиб, қайта чегараланиш масаласи қизгин муҳокама қилинди. Улар ўз фикр, мулоҳаза ва хулосаларини баён қила бошлайдилар.

Маҳаллий зиёлиларнинг кўпчилиги, улар фирма аъзоси бўлиш бўлмаслигидан қатъи назар қайта чегараланишга ижобий муносабатда бўлмадилар. Баъзи бировлар бу Москванинг сиёсати бўлиб, биздан Бухоро ва Хоразмни ажратиш мақсадини кўзламоқда деса, бошқалар эса бу сиёсат билан Англия Ҳиндистонни бошқариш учун унинг аҳолисини кичик миллий бўлақларга бўлиб ташлаган сиёсат ўртасида айнан ўхшашлик борлигини айтдилар.

Бухоро зиёлилари орасида Бухоро ва Хоразм мустақиллигини йўқотишидан қайғурганлар кўп бўлди. Қоюқ зиёлилари ҳам келажакда Қозоғистон ва Қирғизистондаги бўш ерларга рус кўчманчилари олиб келиб жойлаштирилишидан ташвишга тушдилар. Ўзбек зиёлилари маҳаллий ҳунармандлар завод ва фабрикаларга бардош беролмай, ҳунармандчиликни ташлаб, деҳқончиликка ўтишга мажбур бўлиши, Туркистондаги ҳамма деҳқонларни ҳосилдор ерлар билан таъмин этиб бўлмаслиги ва ишсизлик пайдо бўлиши муқаррарлигидан хавфсираганлигини билдирди. Бундан ташқари, улар савдогарлар учун бозор кераклигини ҳам айтадилар. Сунъорий ишнинг ривожлантириш, янги завод ва фабрикаларни қуриш йўли билан ишсизликнинг тугатилишига рози бўлса-да, улар бу режани яқин орада амал-

га ошишига ишонмадилар. Шу билан бирга улар (Ўзбек зиёлилари, жадидлар — С.Х.) нинг баъзи бирлари қайта чегараланиш пахтачилик билан банд бўлган ва ўтроқ ҳаёт тарзига эга Ўзбекистон деҳқонларининг Туркманистон ва Қозоғистонга нисбатан иқтисодий ва марказий жиҳатдан тезроқ ривожланишини айтиб, бир-бирларини тинчлантира бошладилар ҳам, чунки МК миллий чегараланишни зарур деб билган экан, у буни ҳар қандай қаршиликка қарамай амалга ошириши аниқ эди. Шунинг учун бунга қарши бўлиш фойдасиз ҳисобланарди. Яхшиси, бу масаланинг ижобий томони билан машғул бўлиш ва уни амалга оширишга интилишдан бошқа йўл йўқ эди. Зиёлиларнинг кўпчилиги худди шу фикрда бўлди. Шунинг учун ҳам бу шу масаладаги бошқа фикрлардан устунликка эга бўлди.

Худди шу пайтда бир куни мени Бельский (ОГПУ бошлиғи — С.Х.) чақириб бир неча саволларни берди. Ҳеч нарсани яширмай туриб, унга зиёлилар қайта чегараланиш ҳақидаги масалани маъқулламаётганлиги ва унинг сабабларини тушунтирдим. Шунда у мендан зиёлилар қайта чегараланишга қарши норозилик чиқишини уюштирайдими, деб сўради. Мен қатъий равишда норозилик чиқиши мумкин эмас, деб айтдим. Мен ўз жавобимни зиёлиларнинг юқоридаги кўпчилиги фикрига суянган ҳолда айтдим. Ўзим ҳам айнан шу фикрда эдим. Менинг фикрим исботланди: зиёлилар ҳеч қандай қаршилик кўрсатмади, ҳукумат шундай катта ишни жуда хотиржамлик билан амалга оширишга муваффақ бўлди.

Сухбат вақтида ўрт. Бельский менга ер етишмаслиги масаласини суғориш ишларини ривожлантириш, ишсизликни тугатиш масаласини эса, янги завод ва фабрикаларни ташкил этиш йўли билан ҳал қилишини айтган эди. Очигини айтганда, мен бу фикрға фактлар асосида ишонч ҳосил қилдим.

Мана шу 1924 йилдан мен ўзимнинг сиёсий ва ташкилотчилик ишларига қобилиятим йўқлигини сезган ҳолда, бу ишлардан воз кечиб, ўқитувчиликка ва китоблар ёзишга киришдим [40].

Ташкилотнинг тузилганлиги, унинг мақсади ва вазифалари

1. «Тараққийпарварлар иттиҳоди» ташкилоти ўз олдига маҳаллий аҳолининг қуллиги ва нодонлигига қарши курашиш мақсадида феврал инқилобидан сўнг ру-

ҳонийлардан жабрланган тараққийпарварларни бирлаштириш вазифасини қўйган эди.

Боқуни турклар эгаллаб олиши билан ташкилот номидан «парвар» сўзи олиб ташланади. У «Иттиҳоди тараққий» деб номлана бошланди. 1919 йилдаги январ воқеасидан [41] кейин бу ташкилот учун ҳожат қолмади ва тарқатилди. Бу тўғрида сизга [42] ўзимнинг олдинги ёзишларимда маълумот берган эдим...

Агар бу сизни қониқтирмаган бўлса, унга қўшимча сифатида қуйидагиларни кўрсатишим мумкин: 1) «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти тузилишида унга 7 киши кирган эди. Шундан иккитаси Усмонбек ва Ҳайдар Афандилардан иборат турклар, иккитаси тошкентликлардан мен ва Содирхон, биттаси самарқандликлардан Бехбудий, биттаси туркман зиёлиларидан Хон Явмудский, [43] биттаси қозоқлардан «Алаш» номли қозоқ газетасининг муҳаррири (фамилияси эсимдан чиқибди) эди...

2) Ташкилот («Иттиҳоди тараққий»)нинг тузилиши тўғрисида: Низомга кўра ташкилот қуйидаги кўмиталардан иборат: Тошкентда Марказий Кўмита, вилоятларда вилоят кўмиталари, унча катта бўлмаган шаҳарларда бўлимлар, қишлоқларда — бўлимча (подотдел)лар. Ҳамма кўмита, бўлим ва бўлимчаларнинг ҳар бири уч киши — раис, раҳбар ва хазинабонлардан иборат бўлган. Раис ҳамма ишларга жавобгар бўлган. У ўз хоҳиши бўйича ўзига раҳбар хазинабон белгилайди. Аъзоларнинг ҳаммаси фақат раҳбар билангина муомалала бўлган. Уларга раис ва хазинабоннинг исм-шарифлари ҳам билдирилмаган. Умуман, кўмитада раис қилиб Усмонбек ва раҳбар бўлиб Ҳайдар Афанди сайланган.

Иш билан жуда банд бўлганлигимни баҳона қилиб, хазинабонликка рози бўлмадим. Кейин раисдан ўз хоҳишига кўра мажбурий равишда бизлардан биримиз мени ёки Садритдинхонни хазинабон қилиб танлаши илтимос қилинди. У Садритдинхонни танлади.

Уюшма (ташкилот — С.Х.) тузишни Самарқандда Бехбудийга, Фарғонада Мирзохидга, Туркменистонда Хон Явмудскийга, Етгисувда («Алаш» — С.Х.) қозоқ газетасининг муҳарририга топширилади. Бу вақтда (Файзулла — С.Х.) Хўжаев Ленинградда эди. Бу йиғиндан бир оз вақт ўтгач октябр инқилоби юз берди.

Кейин мухторият («Туркистон мухторияти» — С.Х.) билан боғлиқ воқеалар бошланди, оқибатда ўз ходимларимиздан ажралиб қолдик. Шу сабабли Усмонбек йигилиш чақирди, унда Убайдулла Хўжаев, Саъдулла

Хўжа, Отахон Содирхон, мен, Ҳайдар ва яна уч киши қатнашди. Ҳамма номма-ном ташкилот аъзоси бўлиб ёзилади. Бу ё 17, ё 18 йилнинг охирида бўлиб ўтади. Шундан кейин ташкилот жонлана бошлайди ва сон жиҳатидан ўса боради.

3. Ташкилотга кирувчилардан «Тараққийпарвар»га ишонч бўлиши ҳамда ҳеч қандай иккиланмасдан, жони ва молини ҳам аямасдан топшириқни бажариш талаб этилади. (Ташкилотга — С.Х.) аъзо бўлувчилар қўлида Қуръони Карим ва револьверни ушлаб туриб қасамёд қилади.

Орадан 3—4 ой ўтгач, Усмонбек қамоққа олинади, унинг ўрнига раис этиб Юсуф Зиябек тайинланади. Шу вақтда руҳонийлар ўзларининг икки вакили — Нуритдинбек ва Худоёрхоновни Туркияга юбораяпти, деган гап тарқалади. Бу хабарнинг овозаси Юсуф Зиябекка етиб бориши билан, у шошилиш равишда мажлис чақиради. Унда мен, Саъдуллахўжа ва бошқа бир неча кишилар қатнашдик. Мажлисда Юсуф Зиябек ўз тахминларини айтди. Унингча, руҳонийларнинг Англия билан алоқаси бор. Агар олдин бўлмаган бўлса, улар энди ўз делегатлари орқали алоқа боғламоқчи. Англия эса Туркистонга кўз қирини ташлаб турибди. Шунинг учун ҳам делегатлар таркибига эски хон уруғидан Нуритдинбекни киритганлар.

Юсуф Зиябек тушунтирдикки, агар Туркистон Англия қўлига ўтиб қолса, унда озод бўлиш учун ҳеч қандай умид қолмайди. Шунинг учун у тезликда руҳонийларнинг делегатларига қарши «Тараққийпарвар» номидан Туркияга ўз делегатларимизни юборишни таклиф этади. Буни у жуда жадаллик билан амалга оширишни, акс ҳолда эса вақтдан ютқазиб қўйилишини таъкидлайди.

Содирхон ва Саидносир (Миржалилов) вакил қилиб танланади. Раис маслаҳатлашиб олганидан кейин руҳонийлар делегатларига қарши ҳаракат режасини эълон қилишга ваъда беради. Шу билан бирга раисга Туркистон мухториятига ёрдам бериш, Туркистонга ўқитувчилар юбориш ҳақида Туркия ҳукуматига қандай қилиб мурожаат қилиш масаласини ҳам ўйлаб кўриш топширилади.

Шундан сўнг, орадан кўп вақт ўтмай, руҳонийлар делегатлари орқасидан «Тараққийпарвар» делегатлари ҳам йўлга чиқади. Уша вақтда ҳақиқатдан ҳам Туркистонга Англия таъсирининг хавфи кучли эди.

Делегатлар Истамбулга «Тараққийпарварлар» ҳукумати ағдарилган ва Истамбул овруполик империалистлар томонидан ишғол қилинган бир пайтда етиб келади. (Бу ердаги — С.Х.) «Тараққийпарвар» бошлиқлари эса қочиб кетган эди. Шу сабабли бизнинг делегатлар Юсуф Зиябек назарда тутган одамларни топа олмасдан, ҳеч қандай натижасиз қайтиб келади [44]. Руҳонийларнинг делегатлари ҳақида бирор хабар олганим йўқ.

4. «Тараққийпарвар» ташкилотининг асосий вази-фаси Туркистон аҳолисини қуллик ва нодонликдан озод қилишдан иборат бўлган. Умуман, ташкилот ва унинг бошлиқлари бу вазифани шўро ҳукумати яшаб қолса, у орқали амалга оширилишига шубҳаланмас эди. Шунинг учун ҳам унинг яшаб қолишини чин юракдан хоҳлайди. Ҳатто ташкилот аъзоларининг вазифаларига шўро ҳукуматини ҳимоя қилиш киритилган эди. Унга нисбатан ўша вақтда иккиланиш ҳам бор эди, чунки у ҳар томонлама душманлар қуршовида бўлган. Шўро ҳукумати тугатилиб, унинг ўрнига оқлар ёки меньшевиклар ҳукумати келади, Туркистон яна олдингидек нодонлик қўлида қолади, деган шубҳалар ҳам бор эди. Туркистон Англия қўлига тушиб қолиш хавфи ҳам йўқ эмас эди.

Булар бизни ташвишлантиради, шунинг учун ҳам ташкилот фаолиятини кучайтириш, шўро ҳукуматидан фойдаланиб қолишга қарор қилдик. Шўро ҳукумати миллий мухторият тарафдори, Туркистонни кенг мухторият бошқарув аппарати билан таъминлайди ва буни қўшни давлатлар томонидан тан олдиришга муваффақ бўлади, деган умидда эдик. Бордию, шўро ҳукумати йиқиладиган бўлса, унинг ўрнига чиқали деб тахмин қилинган меньшевиклар ёки оқлар билан курашишга тайёр бўлиш, Туркистон мухториятини қутқариш керак эди. Агар шўро ҳукумати ўзини туғиб қололса, ташкилотнинг мақсади Туркистонни маданий тараққиётга олиб чиқиш, Туркистон аҳолиси ҳуқуқини овруполикларники билан тенглаштириш, шу билан бирга мустамлакачилик унсурлари қолдиқлари ва уларнинг тарафдорлари бўлган эски бой ва руҳонийлар билан кураш олиб боришдан иборат бўлмоғи керак эди.

Келажакда аҳолининг маданий тараққиётига қараб, шўро ҳукумати берган ўша мухториятни женгайтиришга, (бошқарув — С.Х.) аппаратини маҳаллийлаштиришга ҳаракат қилиш. «Иттиҳоди тараққий»нинг мақ-

сад ва вазифаси мана шулардан иборат эди. Менимча, буни «Иттиҳоди тараққий»нинг ҳамма фирқали ва фирқасиз аъзолари тасдиқлайди.

5. Содирхон ҳеч қандай натижасиз қайтиб келганидан кейин Зиябек ўша олдинги мақсад бўйича энди Истамбулга ўта кучли миссия (махсус топшириққа эга бўлган вакиллари — С.Х.) юбориш масаласини кўтарди. Унга тошкентликлардан Убайдуллахўжа (Асадулла-хўжаев), Саидносир (Миржалилов), самарқандликлардан Бехбудий, Мардонкул ва яна бир киши киради. Охириги уч самарқандлик йўлда Бухоро амири (одамлари — С.Х.) томонидан ушлаб олиб ўлдирилади [45]. Убайдулла Москвада, Саидносир эса Тифлисида яширинишга муваффақ бўлди. Кейин уларнинг иккаласи ҳам қайтиб келади. Кўрсатилганлардан бирортаси ҳам Туркияга етиб боролмайди. 1919 йил январь воқеасидан сўнг большевой фирқаси мустаҳкамланиб олгач, ташкилотнинг кўпчилик аъзоларида кўмитага бўйсунуш пасая бошлайди. Фирқа (большевой — С.Х.) ҳамма ишни ўз қўлига ола бошлайди, ташкилот қўлида эса ҳеч нима қолмайди. Маҳаллий зиёлиларнинг қарийб ҳаммаси шўро иши билан машғул бўлади, натижада ташкилот ўз ходимларидан ажралиб қолади. Бунинг устига Туркиядаги «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти ҳам тарқатиб юборилади.

Буларнинг ҳаммаси Зиябекни ташкилотни тарқатиб юборишга мажбур қилади. Бу ташкилотнинг ўрнига бошқа, «Бирлик» ташкилоти тузилади. Унинг мақсади ёшларни фирқага жалб этишдан иборат бўлди.

1930 йил 3 январь

ҚАНДАЙ ҲУКУМАТ ТАШКИЛ ЭТИШ ҲАҚИДАГИ МАСАЛА

Туркистон жадидлари орасида февраль инқилобига гача қуйидаги бирлашмалар бор эди: Уқитувчилар жамияти; ҳарбий хизматчилар жамияти; «Турон» номидаги санъат жамияти ва бошқа «гап» номи билан юритилган жамиятлар. Улар ҳақида олдинги ўз хотираларимда айтганман. Уларнинг бирортаси ҳам сиёсий қиёфага эга бўлмаган. Февраль инқилобидан кейин бу бирлашмалар ишчи ва аскар депутатлари шўросига ҳатто ўз вакилларини юбора олмадилар. Булар ҳақида ҳам олдин ёзган эдим.

Жадидларнинг бу гуруҳи сиёсий ва маданий жиҳатдан қолоқ бўлганлиги учун ҳам феврал инқилобигача Туркистонда мухтор бошқарув масаласини кўтариб чиқа олмаган эди. Бу тўғрида улар ўйлаган ҳам эмас. Уларнинг бутун умиди Россиядаги инқилоб жараёнида маҳаллий аҳолини миллий, диний чеклаш ва жабрлашишдан озод қилиш, уларнинг ҳақ-хуқуқларини овруполиклар билан тенглаштириш, хилма-хил мактаб ва матбуот ишлари ҳамда турли-туман жамиятлар ташкил этишга кенг имконият яратиб беришга қаратилган эди.

У (жадид — С. Х.)ларнинг энг яши кўрган шиори: **Озодлик, Тенглик ва Адолат** бўлган. Феврал инқилобидан кейин жадидлар ўрислар билан биргаликда бир қанча сиёсий масалада йиғилиш ва қурултойлар ўтказишади. Бундан ташқари, улар Кавказ ва Татаристондан келган зиёлилар билан туркистонликларга маданий ёрдам бериш масаласида бир неча марта суҳбатлар ташкил қилади. Шу жараёнда маҳаллий зиёлилар миллий мухторият, маҳаллий мухторият, федератив ва демократик жумҳурият ва бошқа мухториятлар ҳақида баҳс юрита бошлайди.

Ниҳоят, бу масала Туркистон мусулмонлари қурултойида муҳокама қилинади [46]. Эсимда бор, узоқ муҳокама ва тортишувлардан кейин делегатлар демократик федератив жумҳурият учун қўл кўтаради. Шуни ҳам айтиш керакки, муҳокамада қатнашганларнинг кўпчилиги, шу жумладан, менинг ўзим ҳам жумҳурият билан мухторият ўртасидаги фарқни тушунмаган эдик [47]. Феврал инқилобининг охиригача маҳаллий зиёлилар шу қурултой қарори ечимини талаб қилади. Агар маҳаллий зиёлиларнинг бу талаби таъсис мажлиси томонидан қониқарли ҳал қилинадиган бўлса, улар жумҳуриятни бошқариш усулини танлаш ҳақидаги масалада овруполик социалистлар ёрдамига умид қилар эди. Улар (овруполик социалистлар — С.Х.)нинг ёрдами маҳаллий зиёлилар қарамоғида катта маданий куч бўлмагани учун ҳам зарур эди. Бошқа ёрдам сўраб турк ва татарларга мурожаат қилиш ҳақида ҳам фикрлар бор эди. Инқилоб бошларида маҳаллийларнинг ўзаро муносабати социалистлар билан унча яқин бўлмаган, қачонки уламолар ғалабага эришганидан кейин уларнинг алоқаси сезиларли даражада ўзгаради.

Октябр инқилобидан кейин аҳвол бирдан ўзгариб кетди, социалистлар (меньшевиклар) инқилобининг бошида маҳаллий аҳолидан шаҳар шўросига делегат

юборишга қарши эди. Энди эса, Туркистон мухторияти фойдасига ташвиқотни бошлаб юборди. Бу пайтда Марказий ижроия қўмитаси Қўқонда қурултой чақиради [48].

Қурултой вақтида мен ўзим шунинг гувоҳи бўлдимки, бир неча меньшевиклар Чўқаев, Хўжаев, Тинишпаевга Лениннинг Шарқ халқларига, улар ўз ҳукумати-ни бошқаришни қўлларига олиш ҳақида ёзма равишда юборган мурожаатини кўрсатиб, мана Ленин ҳам мухторият эълон қилинишига қарши эмас, шунинг учун бу қурултойда мухторият эълон қилинишига ҳамма куч сарфланиши зарур деб айтади. Натижада қурултой мухторият эълон қилади. Шахсан мен бунга қарши эдим... [49] Менинг фикримча, мухториятнинг эълон қилиниши бевақт бўлди. Мен меньшевиклар бу мухторият жараёнида маҳаллий аҳолидан қурол сифатида большевикларга қарши фойдаланиб, ҳукумат юқори лавозимларини эгаллашга ҳаракат қилади деб ўйлаган эдим. Ҳақиқатдан ҳам шундай бўлди. Бу мухторият кўпгина қонли воқеаларга сабаб бўлди. Мухторият туфайли Тошкентда (13 — С.Х.) декабр намойиши бўлиб, у бир неча кишининг қурбон бўлиши билан тугади. Бу ерда мен Эски шаҳар аҳолисини Янги шаҳарга ўтказмасликка ҳаракат қилдим. Аммо Шайхонтохурдан Ўрдагача чўзилган намойиш раҳбари Низомиддин Хўжаевни кўндиришнинг иложи бўлмади... Мухториятнинг фаолияти ва дастури Сизга маълум. Шунинг учун мен уни қолдириб, яна («Иттиҳоди тараққийпарвар» — С.Х.) ташкилотига тўхталмоқчиман. Бироқ, ундан олдин большевикларнинг мухторият муваққат ҳукумати буржуазия ва меньшевиклар ҳукумати деб баҳолашига қўшила олмаслигимни ҳам яширмай айтиб қўймоқчиман. Негаки, бунинг учун жуда кўп факторлар бор. «Иттиҳоди тараққийпарвар» ташкилоти ўз олдига асосий мақсад қилиб Туркистон аҳолисини жаҳолат ва кулликдан қутқаришни қўйган бўлса-да, у қандай ҳукумат тузиш ва уни қандай усулда бошқариш масаласи билан шуғулланмаган. Унинг дастури ҳам, ҳатто лойиҳаси ҳам йўқ эди. Улар (тараққийпарвар — С.Х.) ҳамма кучни эски турмуш иллатларига қарши курашиш ва мактабларни яхшилаш ва кўпайтиришга қаратади.

Раис Зиябекнинг муҳим масалаларни ҳал қилиш учун ташкилот раҳбарлари кенгашини чақириш одати бор эди. Боку турклар томонидан ишғол қилингандан кейин Зиябек мени, Саъдуллаҳўжа ва бошқа бир неча

кишиларни чақириб, Туркия қўшини Туркистон остонасида турибди, Озарбойжон Туркияга қўшилди, тез орада турк қўшини Туркистонга кириши кутилмоқда, Туркистон Туркияга қўшилади, шу муносабат билан ташкилот номидан қарор қилишимиз керак, деб айтди.

Бу вақтда маҳаллий халқ орасида пантуркистик кайфият шу даражада кучли ривожланган эди. Зиябек қуйидаги қарорни қабул қилишни таклиф этади: «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти Туркистоннинг Туркияга қўшилишига қаршилик билдирмайди. Қарор ушбу қўшимча билан қабул қилинади: «Мабода Туркистонни турк қўшини эгаллаб олса». Бу қарор қабул қилингандан 3—4 ой ўтгач, турк қўшини чекинади. Озарбойжонда муссоватчилар ҳукумати тузилади ва туркистонликлар турклар ҳақидаги ўз орзуларини унутди. Энди Англия томонидан хавф пайдо бўлади. «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти большевиклар билан биргаликда унга қарши тарғибот олиб боради ва (қуйидаги — С. Х.) шиорни олға сурадилар: «Курашамиз, қон тўкамиз, аммо Англия қармоғига илинмаймиз ва унга ўз Ватанимизни бериб қўймаймиз!..»

Турклар Боқудан кетганидан кейин уларни ҳеч ким қўрмайди. Шундан сўнг «Иттиҳоди тараққий» ўз олдига шўро ҳукумати яратиб берган қуйидаги имтиёз ва ёрдамдан фойдаланиш мақсадини кўзлайди:

а) ўқув юртлари сонини кўпайтириш;

б) мактаблар қошида катгалар учун саводсизликни тугатиш курслари очиш ҳамда тўғарак ва жамиятлар ташкил этиш.

в) мазкур шўро ҳукумати мухториятини мустаҳкамлаш.

г) шўро ҳукумати ағдарилган тақдирда Туркистон мухториятини сақлаб қолиш мақсадида тараққийпарварларнинг янги кучини тайёрлаш.

Шўро ҳукумати яшаб қолишига ишонч пайдо бўлганидан кейин тараққийпарвар ташкилоти тарқатиб юборилади, унинг баъзи бир аъзолари коммунистик фирқага кириб мухториятни мустаҳкамлаш ва (шўро — С. Х.) аппаратларини маҳаллийлаштириш бўйича асосий ишни давом эттиради.

Қачонки, марказдан Кобозев келиб, раҳбарлик қила бошлагач, бу ғоя янада кучаяди, шу билан бирга Москва ёрдам беришига умид пайдо бўлади. Бунга (миллийлаштиришга — С. Х.) қаршилик кўрсатганларга мустамлакачи деб қаралади.

Бу мустамлакачилар қурултой ва конференциялар ёрдамида галаба қозонишга уриндилар. Москвага йўл очилганидан кейин (50) улар тўғрисида марказга шикоят қилиш ва у ердан ёрдам олиш йўли билан Туркистонда тўла ҳуқуқли мухторият бошқарувини ўрнатиш мумкинлигига ишонч пайдо бўлади. Бу ишонч VIII қурултой [51] дан кейин янада кучаяди. Чунки, Марказий ижроия қўмита, ўлка комиссариати ва бошқа баъзи бир комиссариатларда раҳбарлар маҳаллий ходимлардан тайинлана бошлайди. Бу тadbирлар маҳаллийларнинг талабларини энг кўп даражада қондиради деб айтса бўлар эди. Бу талаблар расмийлаштирилмаган бўлса ҳам, Москва билан қисман ёки бевосита боғланмаган комиссариатлари, масалан, ҳарбий комиссариат, молия комиссариати, чет эл ишлари комиссариати мустақиллигини билдиради эди...

Гапнинг қисқаси, ўша вақтларда маҳаллий ходимлар ҳам, «Тараққийпарвар» аъзолари ҳам марказнинг миллий, синфий ва фирқавий сиёсати ҳақида аниқ тасаввурга эга эмас эди...

1930 йил 12 июнь

Бизларнинг синфий дунёқарашимиз негизда синфларни инкор этиш ётади. Бизлар синфларни билмас эдик, агар йирик буржуазия деб ҳисоблаётган катта ер эгалари ва савдогарларнинг жуда озгина гуруҳи ҳисобга олинмаса, бизларнинг кўз ўнгимизда ҳамма тенг эди. Буржуазия тўғрисида гапирганда бизлар йирик савдогар ва катта ер эгаларинигина назарда тутар эдик. Бизлар шўро ҳукуматининг мана шуларга эмас, балки майда ва ўрта ҳол буржуазияга нисбатан олиб борган тadbирларига қарши бўлдик. Бинобарин, бизлар асосан майда буржуазия манфаатларини ҳимоя қилдик: мана шундан бизларнинг октябр инқилобидан кейин мамлакат сиёсий ҳаётида тутган ролимиз, шўро ҳукумати, йўқсил диктатурасига қарши олиб борган қурашимиз тушунарли бўлса керак. Бизларнинг мустақиллик ҳақидаги шиоримиз, аввал буржуа-демократик Туркистонни, ундан сўнг эса Ўзбекистонни ташкил этиш, ҳокимиятни майда ва ўрта буржуазия қўлига бериш тўғрисида ҳаракатимиз ана шундан келиб чиқади. Пан-туркистик интилишлар ҳам ўз ўрнига эга эди. Бизнингча, буларнинг оммавий кўриниши Ўрта Осиёдаги туркий халқларнинг ҳаммаси учун умумий бўлган тил

яратишдан иборат бўлиши керак эди. Бизлар шу умумий тил орқали бу халқларнинг бирлигини осонгина мустақкамлаймиз деб ўйлаганмиз. Бизларнинг пантуркизм Ўрта Осиё доирасидан четга чиқмас эди, чунки бизлар уни бугунги куннинг оммавий вазифаси деб тушунганмиз. Пантуркизм ғоясини бутун туркий халқларга нисбатан амалга оширишга («Буюк Турон» ғоясига) бизлар ишонмас эдик. Фақат турк ҳарбий асирлари келиб ишлай бошлаган пайтда бизларда бу интилиш бироз жонланди.

Ўзбек ва қozoқ қишлоқ тилларида ўхшашлик борлигини ҳисобга олиб, улар асосида умумий тил яратмоқчи бўлган эдик. Мана шу умумий тил асосида умумий адабиёт яратишни ҳам ўйлаган эдик.

Бизнинг пантуркизмнинг туб сиёсий мазмуни шундан иборат эдики, асосий мақсад бўлган мустақилликка бутун Ўрта Осиё халқларининг ягона ҳаракати билан тезроқ эришиш мумкин деб ўйлагандик...

«Чиғатой гурунги»га бирлашиб Фитратга эргашган ёшлар янги ўзбек адабий тилига асос қилиб Навоий, Чиғатой турклари тилини олди, эски атамалар (арабизм ва форсизм аралашмаси) барча туркий тиллардан, ҳатто ўлик Чиғатой тилидан олинган янги атамалар билан алмаштирилди. Мана шулар асосида ва ўз навбатида эса, алифбо масаласида бизлар билан фитратчилар ўртасида келишмовчилик пайдо бўлди. Аммо бунинг сиёсий ғояларга даҳли йўқ эди.

Мен афгон консули Фулом Жайлоний олдига борганим ва у билан ўзимнинг Афғонистонга кетишим ҳақида гаплашганимни Миён Бузрук Солиҳовга айтган эдим. Миён Ўзбекистонга қайтиб келганидан афсусланиб гапирди ва имконият бўлса яна Афғонистонга ўтиб кетиш хоҳиши борлигини айтди. Унинг ўзи айтишича, у афгон ҳукумати руҳсати билан Ҳиндистонга бориб, кейин у ердан Туркияга, Истамбулга ўтади... [52].

Афғон консули билан гаплашишдан мақсадим ўзим ки менга яқин бўлган кишилар, масалан, Салимхон, Миён Бузрук, Муротхўжа, Саидкамолхон, Мирсоат Мирзокиров, Муҳаммадрасул домла, умуман, 10—15 кишининг Афғонистонга ўтиб кетиш хоҳишини амалга ошириш бўлган эди. Консул билан гаплашганимда фақат Салимхон билан Миён Бузрукни тилга олган эдим. Бошқалар ҳақида эса ҳеч нима демадим, чунки булар эртами кеч у ёққа кетишга мажбур бўлар эди. Консул Кобулга хат ёзиб, хат олишга ҳатто Афғонис-

тонда ўқитувчи бўла оладиганларга махфий равишда рухсатнома (виза) беришга ваъда берди. Консул билан бўлган музокара натижасини мен фақат Миёнгагина айтдим. Кобулдан жавоб келишини кутишга қарор қилдик. Бачи Соқов исён кўтариши муносабати билан бизда Афғонистонга кетиш орзуси йўқолди, аммо Омонулла ҳукумати қайта тиклансагина ўз ниятимизни амалга ошириш умидида бўлдик...

Консулнинг моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаши тўғрисида: охириги пайтларда ҳеч қандай кўмак бўлмайди. Фақат шуни айтиш керакки, консуллик ходими Мансурхон мени таништирган консул ўрнига келган янги консул 1923 йилнинг охириларида мендан миллий фаолият аҳволи ҳақида сўради ва Афғонистондан моддий ёрдам келиши мумкинлигини маълум қилди. Мен унга фаолият давом этиши учун энди одамлар ҳам, маблағ ҳам йўқ. Қўшни давлатлардан бирортаси ҳам бизга ёрдам беришни хаёлига келтирмайди, дея кулимсираб қўшиб ҳам қўйдим. Шундан кейин у агар илтимос қилинса, Кобулдан моддий ёрдам келиши мумкинлигини баён қилди.

Бу суҳбат ҳамда афғонларнинг ёрдам бериш ваъдаси тўғрисида мен Саидносир Миржалиловга (назаримда Толибжон Мусобоевга ҳам) айтдим, шунингдек Сайидвали семизнинг уйида 1924 йилида Убайдулла Хўжаев, Саидносир, Толибжон, Шаҳоб Нишон ва бошқалар иштирокида бўлган йиғилишида ҳам гапирдим, қатнашганлар рўйхати сизларда ҳам бор...

1930 йил 4 январь

«ИТТИҲОДИ МИЛЛИЙ» ТАШКИЛОТИ

1) 1919 йил январь воқеасидан кейин маҳаллий зиёлиларнинг бир қисмида шўро ҳукуматининг мустақамланиб яшаб қолишига ишонч ҳосил бўлди. Улар Туркистон халқини қуллик ва жаҳолатдан фақат коммунистик ташкилот ёрдамидагина озод қилиш мумкин деган фикрга келади. Зиёлилар орасида мана шундай ишонч бўлганлиги сабаб «Иттиҳод ва тараққий» («Иттиҳоди тараққий» — С. Х.) ва унинг ўрнини босган «Бирлик» ҳам тарқалиб кетади.

Шу билан бир қаторда маҳаллий зиёлилар орасида юқоридаги ишончга қўшилмай, бирорта қандайдир яширин ташкилот тузиш иштиғида юрганлар ҳам бо...

эди. Зиёлиларнинг бу гуруҳи бошида Садритдинхон ва бир неча турк офицерлари бўлиб, улар бир неча бор менга комфирқага кирганлигимни тана қилган ҳолда мени янги ташкилот тузилишида қатнашишга таклиф қилдилар.

Мен бу пайтда комфирқада жуда ҳам берилиб ишлаётган эдим. Шунинг учун ҳам мен уларнинг таклифига тахминан қуйидаги руҳда рад жавобини бердим: «Агар сизлар мени миллатчи деб тан олсаларингиз, сизларга шундай деб айтаманки, коммунизм менимча миллат ва халқнинг эҳтиёжига тўла жавоб беради. Мен энди миллат ва халқнинг кўпчилигини ташкил этувчи камбағал ва меҳнаткашлар манфаати учун ишлашни афзал кўраман. Мана шу мақсадни деб мен комфирқага кирдим. Бошқа ҳеч қандай ташкилотга эҳтиёж йўқ деб биламан».

Уларга мен шу мазмунда жавоб бердим ва бир неча митингларда шу маънода нутқ сўзладим. Ўша вақтда «Шарқни озод қилиш» жамиятида ҳам унчалик фаол бўлмадим, фақат унинг бир икки умумий йиғилишидагина қатнашдим холос.

У пайтда менинг муҳим хизматим Халқ маорифи комиссарлигида эди. Шунингдек, Мусулмон бюроси (РКП(б) Мусбюроси — С. Х.) ва ўлка кўмитаси (крайком) мажлисларида фаол қатнашардим. Маҳаллий коммунистларга П. А. Кобозев раҳбарлик қилади. У ҳар доим бизга (маҳаллий аҳоли коммунистларига) шундай деб айтарди: Туркистон Шарқ дарвозаси, у орқали бошқа шарқий мамлакатларга инқилобий кайфият олиб кириш мумкин бўлади. Шунинг учун ҳам Марказ Туркистонда алоҳида шарқий сиёсат деб номланувчи сиёсат олиб боришни ўйламоқда ва ҳатто у зарурият бўлса, бу ерда Таъсис қурултойини чақирishi ҳам мумкин. Бу тўғрида Кобозев VIII қурултойда маҳаллий аҳоли вакилларида миллий гуруҳ деб номланган гуруҳни тузиб, уни ўзи бошқарган эди. Урт. Кобозевнинг бу раҳбарлиги сабаб маҳаллий зиёлиларда Туркистонда мухтор давлат тузилиши ва уни бошқа шарқий мамлакатларга намуна бўлишига маълум даражада ишонч уйғонади. Бунга қарши бўлган (Казаков ва Успенский каби) овруполикларни маҳаллий зиёлилар мустамлакачилар деб атайди.

Қурултойдан сўнг Рисқулов ва Саъдуллаҳўжа Турсунхўжаев ҳукумат раҳбари бўлиб қолади. Марказдан урт. Элиава раислигида Туркистон иши бўйича махсус комиссия (Турккомиссия — С. Х.) келди.

Бизларнинг фаолиятимиз кейинчалик Туркистонни Турк жумҳурияти деб номлаб, мухториятни кенгайтиришга, давлатни маҳаллийлаштиришга, бошқача айтганда Кобозев кўрсатма (директива)ларини тўлалигича ҳаётга тадбиқ этишга қаратилди.

Бироқ Рискуловчиларга ҳужум бошланиши билан бу сиёсатнинг умри жуда қисқа бўлди. Ҳужум Казаков, Успенский каби мустамлакачилик кайфиятидаги кишиларнинг фаолияти билан боғлиқ эди. Натижада Рискулов ўз ловозимини ташлаб, Марказга арз қилишга қарор қилди.

Рискулов ва Низомиддин Хўжаев Москвага бориб, у ердан бутунлай енгилиб қайтди. Бокудаги Шарқ халқлари қурултойида Рискулов бу масала тўғрисида Зиновьевга мурожаат қилади. У эса бу ишни кўриб чиқишни Москва ихтиёрига ташлайди. Рискуловлар ўз ловозимларидан кетгач, мен ҳам Бокудан келишим билан ишдан бўшатилиб, Бухорога командировка қилиндим. Бу хатти-ҳаракатни эса маҳаллий зиёлилар мустамлакачилик кайфиятидаги овруполикларнинг ғалабаси деб баҳолади. Мана шу муносабат билан маҳаллий зиёлилар кун сайин «Иттиҳод ва тараққий» ташкилотини тузиб, овруполикларнинг мустамлакачиликка интилишларига қарши курашиш зарурлигини ҳис эта бошлайди.

Биз Бокуда бўлган пайтда Тошкентга Турккомиссиянинг янги раиси Сафаров келди. У ҳам Рискулов ва унинг тарафдорларига бўлган олдинги (салбий — С. Х.) муносабатни ўзгартирмади. Бу ҳолат маҳаллий зиёли ва коммунистларнинг коммунизмдан кўнглини совутди. Худди мана шу пайтда Бухорода, Тошкентда «Иттиҳоди миллий» ташкилот ташкил топганлиги тўғрисида гап тарқалди. Бу тўғрисида Тошкент марказидан кўпгина хатлар олинди. Бизлар, яъни Бухородаги туркистонликлар ташкилот марказини Тошкентдан Бухорога кўчиришга ҳаракат қилдик. Шу сабабдан Тошкент билан мurosамиз келишмай қолди (Бу тўғрида мен олдинроқ батафсил ёзганман). Мен «Иттиҳоди миллий» (баъзан «Миллий иттиҳод» деб ҳам аталади — С. Х.) қачон қандай пайдо бўлганлиги тўғрисида қамоққа олинганим (1921 йил — С. Х.) ва ундан озод бўлганимдан кейинги пайтда баъзи бир маълумотларга эга бўлдим.

«Иттиҳоди тараққий» ва «Бирлик» тарқалиб кетгач, уларнинг раҳбарлари бизлардан ажралиб қолади. Бизлар 8-қурултойда миллий гуруҳни тузиб, Казаков ва бошқалар билан кураш олиб бораётганимизда улар-

нинг ўзлари «Иттиҳоди миллий»ни ташкил этди. Унинг марказида дастлаб Муҳаммадбей, Сулаймон Сами ва Садритдинхон бўлган. Бу ташкилот устави олдинги «Иттиҳоди тараққий» уставининг айнан ўзи эди. Фақат унинг номигина ўзгарган холос (собик «Иттиҳоди тараққий»нинг устави, қарорлари ва рўйхати Садритдинхонда эди).

Улар янгитдан қабул қилинаётган кишиларга, ташкилот таркибига «Иттиҳоди тараққий»нинг ҳамма собик аъзолари, 8-қурултойда миллий гуруҳга кирган делегатлар, ҳатто Рисқулов ва Кобозев ҳам киради деб айтар эди. Ташкилот аъзоларининг тартиб сони мингдан ортиб кетди. Рисқулов ҳукуматдан кетганича ташкилот шу ҳолатда иш олиб боради. Унинг фаолияти асосан аъзолар сонини кўпайтиришдан иборат бўлди.

Рисқуловдан кейин улар ташкилот уставига бироз ўзгартириш киритди. Марказий кўмита аъзоларининг сони 5 тагача, вилоятларда эса 7 тагача кўпайтирилди. Аъзолик сафига фақат тараққийпарварларгина эмас, ҳамма хоҳловчилар қабул қилинди.

Бизлар Бухорога сафарбар (командировка) қилингандан кейин улар ташкилот ҳақида хабар беришни лозим деб топади ва бизларнинг ёрдамимизда унинг Бухоро бўлимни ташкил этишга ҳаракат қилади.

Маълумки, бу ердагилар бўлимни очиш ўрнига ташкилот марказини Тошкентдан Бухорога кўчириш иштиёқида бўлади, муҳр, устав ҳақида шов-шув кўтаради.

Бизнинг ташкилот марказини Бухорога кўчириш тўғрисидаги таклифимиз асосида Тошкент марказчилари орасида қарама-қаршилик пайдо бўлади. Турклар марказни Бухорога кўчириш тарафдори бўлса, Садритдинхон бунга қарши бўлади. Охир-оқибатда бу ажралишга олиб келади. Сулаймон Сами ва Муҳаммадбей ташкилотдан чиқади.

Шундан сўнг ташкилот бошида биргина Садритдинхоннинг ўзи қолади ва ўзича иш олиб боради.

Босмачилар билан алоқани тиклайди, Каримов билан бирга ўша машҳур хатни ёзади. Бошқача айтганда контрреволюцион йўлга киради. Атрофидаги кишилар масалалар муҳокамасида иштирок этмасдан, унинг буйругини тўғридан-тўғри бажарар эди. Буни у Москва ва Бухородаги марказий органлар номидан амалга оширади. Бухорода (Туркистон миллий бирлиги — Марказлар маркази — С. Х.) марказий кўмита ташкилотга, у Тошкент марказини Бухорога кўчириш так-

лифи билан чиқади. Бироқ у бунга ҳам бўйсинмайди, устав ва муҳрни ташкилот иши фош бўлиб, ярим йўлда қолиб кетишидан хавфсираб, Бухорога юбормайди...

1921 йилдаги бостирма (облава) пайтида у (Садритдинхон) ўзи ташкил этган босмачиларга қочиб кетади. Суд бўлганидан сўнг у қамоқда бўлди. У ердан яна босмачиларга, ундан сўнг эса хорижга, Эронга ўтиб кетади. Ҳозир ҳеч ким унинг тўғрисида ҳеч қандай, тирик ёки ўлик эканлиги ҳақида аниқ маълумотга эга эмас.

«Иттиҳоди тараққий»нинг фақат устави бўлиб, дастури йўқ эди. «Иттиҳоди миллий»нинг алоҳида дастури бўлмаса-да, фақат уставга суянган. Унинг марказий кўмитасида турклар ҳам бўлган. Алоҳида махсус дафтарда берилган топшириқлар қайд қилинса, иккинчи дафтарда эса ташкилот аъзоларининг исмлари ёзилиб, улар номерлар билан белгиланади.

Турклар кетганидан кейин ҳамма иш унинг (Садритдинхон) қўлига ўтади. Шундан кейин у дафтарни тўлдириб борган, бормаганини ҳеч ким билмайди. Шунингдек, у қочоқли даврида ташкилотнинг дафтари ва муҳрини нима қилганлиги ҳозиргача ҳам аниқ эмас.

«Иттиҳоди тараққий» нима учун «Иттиҳоди миллий» деб номланганини мен шу вақтгача ўйлаб кўрмаган эканман. Энди ўйласам унинг сабаблари қуйидагилардан бўлган бўлса керак:

1. Ўша ташкилот пайдо бўлаётган пайтда қурултойда миллий гуруҳ ташкил топган эди. Шу гуруҳ номи остида ниқобланиш ва ўзларида уларга ташкилотнинг қурултойдаги вакиллари деган тушунчани билдириш мақсадида «Иттиҳоди миллий» номини олган бўлишлари мумкин.

2. Садритдинхон дин ва исломпарасат бўлган. Балким, унинг таъсирида бўлган ўзбек, қозоқ, қирғиз, туркман ва тожикларни бирлаштириш мақсадида ташкилот номи «Иттиҳоди миллий» («Миллатлар уюшмаси») деб аталганлиги ҳам эҳтимолдан холи эмас.

3. Муҳаммадбей Туркиядаги усмонпарастлик оқими тарафдори бўлган. Меним эшитишимча, у туркпарастлар ва туранпарастлар норози бўлиб, бир неча туркий бўлмаган, яъни яҳудий, арман, араб ва грек миллатларини бирлаштирувчи усмонлилар давлатини Туркия номи билан аташ тўғри бўлмайди деб айтган. Шу сабабдан ҳам, у кишининг таъсирида Туркистонда яшовчи қозоқ, қирғиз, ўзбек, туркман, тожик, рус ва

яхудийларни бирлаштириш мақсадида ташкилот «Иттиҳоди миллий» деб номланган бўлиши мумкин.

Умуман, «Иттиҳодий миллий»ни «Иттиҳодий тараққий»га айнан ўхшаш, фақат маҳаллий тараққийпарварлардан иборат бўлган, эски маиший турмуш ва мустамлакачиликка қарши мақсадда бўлган ташкилот деб аташ ҳам унча тўғри эмас. Аслида у жуда кенг мақсадни кўзлаган...

ЕР МАСАЛАСИ ҲАҚИДА

Маҳаллий аҳоли орасида яширин ташкилотлардан фақат «Турк Адами марказияти фирқаси»гина ер масаласи билан шуғулланади. У бу масалани ўз дастурига киритган эди. Бошқа ташкилотларнинг бирортаси ҳам бу тўғрисидаги масалани қоғозга туширган, ўз фикрларига эга эмас.

Кўрсатилган ташкилот дастурида ер масаласини акс эттириш вақтида зиёлилар (тараққийпарварлар) Низамутдин Хўжаев, Авлоний, мен ва Афанди Зода билан бир қаторда Миродил, Обиджон Махсудов ва уларга ўхшаш савдогарлар ҳам иштирок этган эди. Зиёлилар қатта ер эгаларининг ер участкаларини ерсиз кишиларга бўлиб беришни, савдогарлар эса умуман бу масала билан машғул бўлмасликни ва уни дастурга киритмасликни таклиф қилади. Зиёлилар кўпчиликни ташкил қилганлиги сабаб ер масаласи қуйидаги талқинда дастурга киритилади: «Етарли куч ҳамда сотиб олиш имкониятлари бўлмаганлиги ҳисобга олиниб, қатта бойларнинг ерлари ерсиз кишилар ўртасида бўлинганда унинг баъзи бир қисмининг қиммати тўлансин».

Шу билан бирга дастурда уни юқорида айтилган шаклда амалга оширишнинг йўллари ҳам акс эттирилди... гап шундаки, маҳаллий тараққийпарварлар ҳар хил табақаларга мансуб бўлгани учун ҳам, уларнинг ер масаласи тўғрисидаги фикрлари ҳам ҳар хил эди. Масалан, баъзи бировлари ерни умумлаштириш, бошқалари эса хусусий мулкчилик тарафдори бўлди. Аммо кўпчилик ортиқча, ўз эгалари ишлай олмайдиган ерларни ижтимоийлаштириш, ишлашга кучи бўлган ер ва боғларга эса тегмаслик керак деган хулосага келади. Менимча, маҳаллий коммунистларнинг кўпчилиги ҳам шу фикр тарафдорлари бўлган эди.

Ер ислоҳоти вақтида Заҳритдин Аглиям ва бошқалар ҳам мендан унга бўлган фикримни сўрашди. Мен

уларга умуман ер ислоҳотига қарши эмаслигимни, аммо уни амалга ошириш усули тўғрисида бошқа ўз фикримга эга эканлигимни айтдим. Бу шундан иборат эди: агар бир кишининг 50 десятин ери ҳамда унга тегишли зарурий жонли ва жонсиз хўжалик инвентарлари бўлган бўлса, унга бу ер ва инвентарларни бир бутунлигича сақлаб қолиш мақсадида, батраklar ўртасида бўлиб ташланмасдан, маълум батраklarдан иборат қишлоқ хўжалик ер участкасини ташкил этиш зарур. Дастлаб эса бу хўжаликка оддинги ер эгасининг ўзини бошлиқ қилиб қолдириш мақсадга мувофиқ бўлади...

Ҳозирга келиб эса, ер олган батраklar қайтадан колхозларга бирлашмоқда, шу билан бирга колхозларга оддин батраklarга бўлиб берилган инвентарлар топширилмоқда. Тажиба кўрсатиб турибдики, менинг ер ислоҳотини ўтказиш усули тўғрисидаги фикрим тўғри бўлган экан.

ХОТИН-ҚИЗЛАРНИ ОЗОД ҚИЛИШ МАСАЛАСИ ҲАҚИДА

Маҳаллий зиёлилар хотин-қизларни озод қилиш масалаларида коммунистлар билан бир фикрда бўлди. Буни қуйидагилар исботлаб турибди: 1907 йилдаёқ зиёлилар ташаббуси билан ўғил ва қизлар учун умумий бўлган янги усулдаги мактаб очилган. Бундан ташқари аёллар учун махсус усули жадид мактаблар ҳам ташкил этилган эди. Феврал инқилоби вақтида ўқитувчиларнинг биринчи қурултойи чақирилиб, унинг делегатлари таркибига аёллар ҳам киритилади. Қурултойда ўқитувчилар семинариясини очиш тўғрисида зиёлилар билан (мутаассиб — С. Х.) диндорлар ўртасида кураш авж олди. Мана шундан кейин зиёлилар Шаҳар думаси ва таъсис мажлисига аёллардан делегатлар юбориш масаласида ҳам зиёлилар диндорлар билан кураш олиб боради. Марказда чақирилган умуммусулмон Қурултойида Убайдулла Хўжаев Туркистон аёлларини озод қилиш масаласини кўтаради. Бу далиллар шундан гувоҳлик бериб турибдики, маҳаллий зиёлилар аёлларни озод қилиш учун курашган. Лекин уларда масалани қатъий ва бутун борлиги билан кенг қўйиш учун етарли куч ва таянч йўқ эди. Бу масалани тўла тўқис ҳал этиш шўро ҳукумати зиммасига тушади. Унда бунинг учун етарли куч ва имконият бор эди.

Кўпчилик тараққийпарварлар шўро ҳукуматининг бу тўғридаги тadbирларини маъқуллаш билан қўлаб-қувватлайди.

Тараққийпарварлар аслида аёлларни озод қилиш тарафдорлари бўлса-да, уни амалга ошириш усули хусусида бир хил фикрда эмас эдилар. Баъзи бирлари фирқа томонидан қўлланилган «Хужум»ни маъқулласа, бошқалари эса уни номаъқул топиб қуйидагиларни таклиф этади: «Хужум»нинг бор кучини мактаб ва курсларга ҳамда қорихоналарга, ташкилотларга йўналтириб, у ердаги аёлларни озод қилиш керак. Шундан сўнг ҳамма аёлларни иш ёки мактабларда ўқиш билан таъминлаш зарур».

Мана бу усул, уларнинг фикрича, жуда маъбул ва фойдалиқ бўлган. Ҳозиргача ҳам фирқали ва тараққийпарварлар орасида бу усулни маъқуллаб, то умумий мажлисларда дакки емагунча ўз аёлларини очмай келганлар бор. Бунга улар ҳукуматдан қўрққанидан расмий равишда мажбур бўлган бўлса-да, амалда ўз аёлларини паранжига янада маҳкамроқ ўради.

Агар, энди менинг бу масала тўғрисидаги шахсий фикримга келсак, мен кўп вақтдан бери аёлларни анча тезроқ озод қилиш, мактабларда эркаклар билан тенглик асосида ўқитиш ва ишга жалп этиш, уларнинг ҳуқуқларини эркакларга тенглаштириш йўлида турли хил усулларни қўллаш билан ишлаб келмоқдаман. Ўзимнинг умр йўлдошимни 1923—24 йилларда очган эдим. У шундан кейин ўқишга кирган. Мен яна шунинг тарафдориманки, 50 ёшдаги аёлларни паранжи ташлашга мажбур қилиш керак эмас, акс ҳолда уларнинг кўпчилиги кўчага чиқишдан кўра ўзларининг қулликда бўлишини афзал кўради.

КАМСОНЛИК МИЛЛАТЛАРГА МУНОСАБАТ

Маҳаллий зиёлилар орасида ёки мавжуд ташкилотларда бирор марта ҳам майда ёки камсонлик миллатлар масаласи муҳакама қилинганлигини эслай олмайман. Шунинг учун ҳам мен бу тўғрида фақат ўз фикримнигина қисқача баён қиламан.

Маълумки, подшо замонида миллий камсонлик маҳаллий аҳоли («бегоналар») ҳукмрон миллат руслар фойдаланган ҳуқуқлардан бебаҳра бўлиб, доимо жабрзулм остида бўлди. Феврал инқилобидан кейин маҳаллий аҳоли баъзи бир ҳуқуқларга бўлса-да, маданий қолоқ-

лиги, овруполикларга нисбатан ўзини ҳукмрон миллат қилиб кўрсата олмаганлиги сабабли улардан етарли даражада фойдалана олмайди. Уша вақтда бу ҳолат билан овруполикларнинг ўзлари ҳам кураш олиб борсалар-да, катта ўзгариш қила олмайди. Октябрь инқилобидан сўнг шўро ҳукумати маҳаллий аҳолини кулликдан қутқариш, унга кўпроқ ҳуқуқ бериш учун тadbир-чораларни амалга оширади. Мана шу билан маҳаллий аҳоли олдида маориф ишларини ривожлантириш, буюк рус оғмачилиги билан курашиш имкониятлари пайдо бўлади. Ҳукумат маҳаллийлаштириш учун бирин-кетин декретлар чиқаради, шунда ҳам туб жой аҳолиси ўзларига берилган ҳуқуқлардан тўла фойдалана олмайди.

Айни замонда шуни ҳам айтиш керакки, ҳозиргача ҳам маҳаллий аҳолига нисбатан рус миллатчилиги тактуги билан тугатилган эмас. Маҳаллий деҳқон ва ишчиларни «туб жойлилар» («туземцев») деб атаб, уларга шўро ҳукумати берган ўз ҳуқуқларидан фойдаланишга тўсқинлик қилувчилар бор. Ҳамма ерда уларнинг таъсири ва қаршиликлари сезилиб турибди. Ўтмишда миллий камсонлик ҳисобланган маҳаллий аҳоли ва унинг қаторида зиёлилар ҳам узоқ вақт шафқатсиз жабр-зулм тортди. Улар бу тўғрида ўз тажрибасига эга бўлиб миллий камсонлилик нима эканлигини, қандай қилиб азобланганлигини, қанчалик ҳақ-ҳуқуқлари чекланганлигини яхши билади. Шунинг учун ҳам улар подшо замонидан бошлаб қул қилинган миллат ҳолатидан озод бўлиш учун ҳаракат қилди, орзу билан яшади, аммо ҳеч вақт ўзини ҳукмрон миллат қилиш мақсадини кўймаган. Улар фақат овруполиклар билан тенг ҳуқуқни қўлга киритишни ўйлаган эди, холос.

Менинг фикрим мана шу. Қолган зиёлиларнинг фикри ҳам шундан иборат.

ИТТИФОҚ МАРКАЗИГА МУНОСАБАТ

Мен тараққийпарварлар ва улар орасидаги ташкилотлар марказга қандай муносабатда бўлганлиги ҳамда уларнинг мақсадлари ҳақида олдин айтганман. Энди эса уларни такрорлашга ҳожат йўқ.

... Туркистон (ёки Ўзбекистон) Иттифоқнинг бўлимас қисмига айланди. Унга тараққийпарварлар ҳам, ташкилот ҳам қаршилиқ қилмади. Фақат Туркистон марказ билан қандай алоқада бўлиши кераклиги ҳақида гап-сўз бўлди. Бу ҳозиргача ҳам маҳаллий зиёли ва

коммунистлар орасида давом этмоқда. Таниқли зиёли ва коммунистлар марказ Ўзбекистоннинг энг майда ишларига ҳам аралашаётганидан норози бўлмоқда.

ТАШҚИ ДАВЛАТЛАР БИЛАН БЎЛГАН ЎЗARO АЛОҚАЛАР ҲАҚИДА

Бу ўзаро алоқаларни уч қисмга бўлиш мумкин:

а) «Иттиҳоди тараққий» ташкилоти Туркия билан алоқа боғлаш учун юборган комиссия Туркияда ҳукумат тўнтариши бўлган вақтга тўғри келади ва учрашиб гаплашиши лозим бўлган одамларни топа олмай, мувафқиятсизлик билан қайтиб келади. Иккинчи марта юборилган комиссиянинг баъзи аъзолари, юқорида кўрсатилгандек, йўлда тутиб ўлдирилади. Қолганлари эса Москва орқали қайтиб келади.

б) Садирхон томонидан Англия консулига ёзилган хат фақат Авлиё Отагача етиб бориб, у ерда ушлаб қолинганлиги ҳаммага маълум.

в) Менинг Афғонистон консули билан бўлган шахсий алоқам, шўро ҳукуматига нисбатан унинг энг яқин ва дўстона муносабатда бўлган деган тушунча билан боғлиқ бўлди. Шунинг учун ҳам менинг алоқам шўро ҳукумати олдида гуноҳ бўлади деб ўйламаган эдим.

Мана шу уч ҳолатдан бошқа маҳаллий зиёлилар ва улар орасидаги ташкилотларнинг ташқи давлатлар билан алоқаси бўлган эмас. Шунинг ҳам мутлоқ айтиш керакки, буларга ҳозир хорижда муҳожир бўлган ва ўқиётган, у ердан қайтиб келаётган зиёлиларнинг асло шўқаси йўқ.

1930 йил 6 январь

«ИТТИҲОДИ ТАРАҚҚИЙ» ТАШКИЛОТИ АЪЗОЛАРИ ҲАҚИДА

«Миллий иттиҳод»нинг унда бирга ишлаган ёки бошқалар орқали менга маълум бўлган аъзолари ҳақида қуйидагиларни кўрсатишим мумкин: бу ташкилотнинг умуммарказ аъзолари Усмонбек, Ҳайдар Афанди, Собирхон бўлган. Усмонбекдан кейин унга Юсуфбек ва мен кирдим. Саъдуллаҳўжа, Отахон, Сайидакром, Миён Бузрук (Солиҳов — С. Х.) ва Убайдулла Ҳўжаев ташкилотнинг фаол аъзолари эди. Улардан Убайдулла Ҳўжа-

ев Тошкентда камгина яшаганлиги сабабли ташкилот ишида унчалик кўп қатнаша олгани йўқ.

Миён Бузрук ҳам четга кетиш таралдуи билан бўлиб, ташкилот ишидан бироз четда бўлган. Аммо ташкилот қандай топшириқ берган бўлса, бажариб тургани эсимда бор. Бу кўрсатилганлардан ташқари Зиёбек ё Ҳайдар Афандининг айтишича, мана буларнинг аъзоликка қабул қилиниши белгиланган эди: Муҳитдин Шарафутдинов, Файзулла Хўжаев, Лазиз Азиззода, Зухурхўжа, Шамси Хўжаев, Саид Камолхон Домла, Фарид Тоиров, Мусахон Миразизов, Тангиркулхўжа (Мақсудов — С. Х.), Абдиқодир Кушбегиёв, Норбўтабеков, Юсуф Алиев, Саидносир Миржалилов, Шаҳобитдинхон, Эргаш Нурмухаммедов, Сайдвали Семиз, Қудратилла Қори Маҳзумов, Қаюм Рамазанов, Салимхон Тиллахонов, Абдулла Авлоний, Саид Аҳроров, Башируллахон Хўжаев, Нажмутдин Шераҳмадбоев, Мирҳабиб Мақсудов, Абдуллахон Тожиев, Салоҳитдин Асамутдинхўжаев, Эшонхўжа Хони, Илҳом Ёқубов ва Зоиржон. Бироқ, мен бу кўрсатилганларнинг ҳаммаси ташкилотга аъзо бўлган деб айта олмайман.

«БИРЛИК» ТАШКИЛОТИНИНГ АЪЗОЛАРИ ҲАҚИДА

«Бирлик» ташкилоти эски шаҳардаги босмахона биносидан катта умумий йиғилишда ташкил этилган эди. Йиғилишда 300 дан ортиқ маҳаллий коммунистлар, шўро ходимлари ва тараққийпарварлар (жадидлар — С. Х.) қатнашди. Қарийб уларнинг ҳаммаси ташкилотга аъзо бўлиб ёзилади. Менимча, «Иттиҳоди тараққий» аъзоларининг ҳаммаси бўлмаса-да, кўпчилиги «Бирлик»ка аъзо бўлади. Шунингдек, ўша даврдаги коммунист ва шўро ходимларининг кўпчилиги «Бирлик»нинг аъзоси бўлган эди. Ҳозир уларнинг номлари эсимда йўқ.

«МИЛЛИЙ ИТТИҲОД»НИНГ АЪЗОЛАРИ ҲАҚИДА

«Миллий иттиҳод» бошлиқлари «Иттиҳоди тараққий»нинг ҳамма аъзоларини ва 8-қурултойдаги миллий гуруҳ делегатлари (унда «Миллий гуруҳ» номини олганлар)нинг ҳаммасини ташкилотнинг аъзоси деб ҳисоблайди. Ҳозир мен булардан ташқари ташкилотга янгитдан кимларни қабул қилганлигини айта олмайман. Эҳтимол Садриддинхон Обидхўжа, Мансурхўжа,

Қаюмхўжа, Юсуфбек, Асадулла ва бошқаларни ташкилотга олиб кирган бўлиши мумкин. Ташкилот иш олиб боришда аъзо бўлганлардан ҳам фойдаланган.

1930 йил 15 май

**ШАРҚ БЎЛИМИ ҲРТ. АГИДУЛИНГА
(НУСХАСИ ҲРТ. КОРОТСКИЙ ВА МОСКВАДАН
КЕЛГАН ҲРТОҚҚА)**

**Махбус Мунаввар Қори Рашидхоновдан
АРИЗА**

Ҳозирги пайтда мен ҳамма ҳуқуқлардан маҳрумман ва бир кишилик (камера — С. Х.) даман. Менга энг катта жиноятчилар ҳам фойдалана оладиган ҳожатхона ҳам ман этилган. Бунга сабаб мен берган кўрсатмаларга ишонмаслик бўлса керак. Мен касал бўлиб ва қувватсизланиб қолган бўлсам-да, олти ойдан бери бошқаларга ўхшаб ўз айбини яшириб сизни ва ўзимни қийнамай, ҳаммасини батафсил баён этмоқдаман. Бунинг учун сиздан раҳмат олиш ўрнига, бир кишиликда азобланмоқдаман.

Бу ариза билан сизга Тошкент ва Намангандаги ташкилотлар ҳақидаги сўнги маълумотларни маълум қилмоқчиман. Балким, сиз бу ёзувларга ҳам ишонмай, уларни нотўғри деб, менинг махбуслик ҳуқуқларимни янада чеклаб қўярсиз. Иложим қанча, тутқинликдаман, ҳеч нима қила олмайман, Сизнинг олдингизда ҳатто пашшанинг кучига ҳам эга эмасман. Агар биргина бармоғингиз билан боссангиз ўлимим аниқ. Шу ҳолатимни била туриб, мен сизга ёлгон кўрсатма беришим мумкинми? Ёки, ўлимдан кўрққаним учинми? Йўқ, мен бундай ҳаётдан ўлимни афзал кўраман, ҳар бир дақиқа ўлимга тайёрман. Аммо ҳозир мендан ўлим ҳам қочмоқда. Ўзимни оқлаш учун нотўғри кўрсатма бериб, сиёсий бошқармани алдамоқчиманми? Йўқ, албатта. Мен Сиёсий бошқармани алдаб бўлмаслигини, ҳар бир ёлгон мени янада ботқоққа ботиришини яхши биламан. Бу ерда ўтирган наманганлик ўртоқлар «Бизнинг ҳамма сирни биринчи бўлиб у очиб қўйди» деб менга қарши тишларини чархлаб турибди...» Балким, менинг кўрсатмаларимни дўстларим нотўғри деб исботлашга уринаётгандир. Улар баъзи бир, агар имко-

ниятни бўлса, ўзларини сақлаб қолиш учун айбнинг ҳаммасини менга юклашдан ҳам тоймайди.

Шунинг учун менинг олдимда фақат биргина йўл бор, у ҳам бўлса, бошимни Сиёсий бошқарманинг оstonасига қўйиб, қилган ишларимнинг ва билганларимнинг ҳаммасини айтиб бериш ва ундан менинг эски обрўларимни ҳисобга олмаган ҳолда Тошкент ва Наманган ишларини ҳар томонлама текшириб кўришни илтимос қилиш. Ишончим комилки, мен учун бундан бошқа йўл йўқ. Мен Сиёсий бошқарма кўрсатмасига кўра, агар бу умумий сиёсат бўлса, қурбон бўлишга тайёрман. Менимча, Сиёсий бошқарманинг мақсади мен каби бир неча маҳаллий зиёдиларни йўқ қилишдангина иборат эмас, балки Тошкент ва Наманган ташкилотларининг ҳақиқий хулқ-атворини аниқлаш бўлса керак.

Мен ўзимнинг сўнги «ёзувларим»нинг ҳар бир жумласи тўғри ва самимийлигига жавоб бераман...

Бу ёзишма билан мен ўзимнинг ташкилотчилик фаолиятимни яшириб, Наманган ва Тошкентдаги ташкилотлар ишида иштирок этганлигимни сизга маълум қилмоқчи эмасман.

Ҳақиқатан ҳам мен ташкилотчилик билан машғул бўлганман. Мен доим барча маҳаллий зиёдиларни бир ташкилот байроғи остида бирлаштириш, ҳамма орган ва ташкилотларда иш юритишни маҳаллий тилда олиб бориш ва шу йўл билан уларда ишловчи оврупаликларни ҳам маҳаллий тилда гапириш ва ёзишга мажбур қилиш, шунингдек, буюк рус миллатчиларига қарши курашиш дарди хаёли билан яшадим...

Ҳозир мен сизнинг қўлингизда тутқинликдаман; агар ўлдирмоқчи бўлсангиз, мана сизга менинг бошим...

Менинг шахсий ҳаётимга келсак, мен энг камбағал оиладан чиқиб, бутун ҳаётимни халқ маорифига, унинг бахт-саодатига бағишлаб жамоат арбоби бўлдим. Ҳеч қачон мени пул, бойлик ва мансаб қизиқтирмаган. Онгли равишда ҳеч қачон жиноят ва айб иш қилган эмасман. Ҳамиша камбағаллик ва оддий ҳаёт билан қаноатланганман. Ҳатто ўзимнинг биргина шахсий уйимни ҳам ярмини халқ фойдасига маданий мақсад учун ҳадя қилганман. Ҳозир унда 1 май номли мактаб жойлашган. 20-йилларнинг ўрталаригача Туркистоннинг дастлабки инқилобчиларидан бири бўлиб ҳисоблана эдим. Йигирманчи йилда Рисқуловчилар гуруҳига кир

дим ва шу билан аксиланқилоб «ботқоғи»га ботдим. Ўша вақтларда мен билан бирга ишлаганларнинг баъзи бировлари ўз айбини чинакам афсусланиш, бошқалари эса, хоинлик билан пул ва амалга сотилиш эвазига ўзларини оқлаб олди. Мен ўша пайтларда фирқа олиб борган сиёсатнинг маълум қисмига қўшила олмас эдим, шунинг учун виждоним менга икки юзламачилик қилишга йўл қўймади.

1930 йил 14 июнь

Бизлар айниқса, миллий чегараланиш ўтказилгандан кейин пировард мақсадимиз — буржуа-демократик Ўзбекистонни барпо этишни амалга ошириш умидида ўз фаолиятимизда асосан қуйидаги уч ҳолатни ҳисобга олган эдик:

1. Оммада миллий руҳни ривожлантириш ва мустақамлаш.

2. Шўро ҳукумати томонидан кўтарилган шўро аппаратини маҳаллийлаштириш ҳақидаги шиордан фойдаланиб, аста-секинлик билан шўро аппаратини, унга миллий кайфиятдаги кишиларни жойлаштириш йўли билан қўлга олиш.

3. Муҳожирлар билан алоқани ташкил этиш, муҳожирлар ва уларнинг оилаларига (шунингдек, аксилшўравий фаолиятда жабрланганларга ҳам) ёрдам бериш.

Бизлар ўз фаолиятимизни бу кўрсатилган вазифаларга қаратишда, шўро ҳокимиятининг Оврупо буржуазияси билан тўқнашувда муқаррар равишда ҳалокатга учрашини назарда тутдик. Бизлар унинг (шўро ҳокимиятининг) йўқ қилинишига ишондик ва бунга тайёргарлик кўришга, шўро ҳокимияти ҳалокати юз берганда ҳокимиятни қўлга олишга тайёр туришга қарор қилдик. Бизлар ўз ҳисобимизда шу ҳолатни ҳам назарда тутдикки, шўро ҳокимияти ва комфирқа жаҳон буржуазияси сиқувига бардош беролмай, аста-секинлик билан ўз нуқтаи назаридан, меньшевиклар томон қайтишга мажбур бўлади ва охир-оқибатда ҳалокатга учирайди, деб ишондик. Шу ерда, менимча, Убайдулла Хужаев баёнотини мисол тариқасида келтириш ортиқчилик қилмайди. У шўро ҳокимияти ўзининг биринчи ўн йиллигига бормасданок, албатта Оврупо бужуазияси билан тўқнашувда ҳалок бўлади, агар биринчи ўн йилликда у ҳарбий тўқнашувга дучор бўлмаса, аҳвол анча қийинлашади, деб айтган эди.

Юқорида кўрсатилган уч асосий ҳолат ўша Шоҳабутдин эшоннинг уйида бўлиб ўтган йиғилишда биз тузмоқчи бўлган аксилинқилобий ташкилот ва унда тузилган Марказий Қўмита ишининг мазмунини ташкил этиши керак эди. Ташкилотнинг номи масаласи ўшанда очиқ қолдирилади.

Чегараланиш миллатчилик майлларининг кучайишига туртки бўлди. Бизлар миллатчиликнинг ўсишини ҳамма жабҳаларда — оммада ҳам, матбуотда ҳам, адабиётда ҳам, ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида кузатиб турдик. Бу ҳолатдан бизлар миллийликни [53] ривожлантириш ва мустақкамлаш учун фойдаланишга азму қарор қилган эдик.

Комфирқа ва шўро ҳокимиятининг ич-ичидан айнаб кетиши ва ҳарбий мағлубият туфайли ўлимга маҳкумлигини ҳисобга олган ҳолда, биз ўзимиз белгиланган вазифаларни рўёбга чиқариш учун амалий ишга киришдик.

Миллий ғоя, миллий руҳни мустақкамлаш ва ривожлантириш соҳасидаги тарғибот ишларини олиб бориш коммунистик кадрларнинг (савияси — С.Х.) паст бўлганлиги сабабли осон кўчди. Тошкентдаги газета ва журналларнинг редакцияларида ҳамда адабиётда Ғоzi Юнус, Жулқунбой, Санжар, Элбек каби миллий зиёлилар катта рол ўйнаши билан бирга, салмоқли таъсирга эга эдилар. Ўзбекистоннинг бошқа вилоятларида ҳам аҳвол шундай эди. Гапнинг қисқаси, матбуотда миллий таъсир коммунистик таъсирдан кучли эди. Масалан, чегараланишдан кейинги дастлабки даврдаги миллий матбуот аҳволи тўғрисида аниқ ва тўғри тасаввурга эга бўлиш учун маҳаллийлаштириш масаласи соҳасидаги газета мақолалари билан танишишнинг ўзи кифоя. Ғоzi Юнус очикдан-очиқ ёзса, бошқалар ўз миллий ғояларини инқилобий сўзлар остига олган ҳолда, эҳтиётлик билан ёзади.

Қўлпандан ташқари, миллий руҳдаги ёзувчилардан Элбек, Фитрат ва бошқаларни кўрсатиш мумкин (масалан, Фитратнинг «Турк ўғли» мактабларда «Байналмилал» ўрнида ашула қилиб айтиларди).

Миллийлик руҳи иложи борича бадиий адабиёт дарсликларга, шу жумладан, ўзбек тили ва адабиёт дарслигига сингдирилишга ҳаракат қилинди. Мисол тариқасида мен, Шорасул Зуннун ва Қаюм Рамазоний томонидан тузилган ўзбек тили дарслигини кўрсатишим мумкин. Унинг тўртинчи қисми мусодара қилин-

ган, олдинги уч қисми эса ўзгартиришлар билан қайта чоп этилган. Шорасул Зуннуннинг грамматикаси («Тил қоидалари»)да Чўлпоннинг ҳали эълон қилинмаган, лаврдан нолувчи шеърдан парча ҳам бор эди...

«МАҲАЛЛИЙЛАШТИРИШ» СОҲАСИДАГИ ИШ ХУСУСИДА

...(Шўро ҳукумати — С.Х.) аппаратида ишлайдиган кишиларни тайёрлаш ва улар орқали аппаратни қўлга олишга қарор қилинган эди. Бунинг учун бизлар шўро ҳукуматининг маҳаллийлаштириш тўғрисидаги шиоридан кенг фойдаланишга келишиб олдик. «Миллий истиқлол» учлигини тузиб, унинг фаолиятини маҳаллийлаштириш масаласига йўналтиришга жиддий эътибор берилди. Бу мақсад учун «Учлик»нинг бири маҳаллийлаштириш комиссиясига яқин туриши, бошқаси редакцияда ишлаши ёки унга яқин бўлиши, учинчиси эса муассасалар билан алоқада бўлиши ва бизнинг кишилар учун хизмат қилиши керак эди...

Бир вақтлар маҳаллийлаштириш соҳасидаги комиссияни бизнинг одамимиз Али Расулов бошқарган.

1930 йил 18 июль

Толибжон Мусобоев ҳам Нажмитдин Шераҳмадбоев каби «Иттиҳоди тараққий»нинг фаолларидан бўлган. У Саидносир Миржалилов ва Али Расуловлар билан биргаликда 1922, 1923 йилларда «М. И.» («Миллий иттиҳод» — С.Х.) ишларида фаоллик кўрсатади.

Мен Муҳитдинов орқали Бухородан олинган 100 ёки 200 тилло тангани Саидносир (Миржалилов) ва Толибжон (Мусобоев)га берган эдим.

«Иттиҳоди тараққий»нинг фаол аъзолари қуйидаги кишилар бўлган: Саъдулла Хўжа, мен, Саидакрам (Саидзимбоев), Рамзетдин, Отахон (Назирхўжаев), Толибжон Мусобоев ва бошқалар. Энг муҳим йиғилишларда бу фаолларнинг ҳаммаси қатнашар эди.

1930 йил 23 июль

Биз миллатчилар икки гуруҳга бўлинар эдик. Биринчи гуруҳ бу Ўзбекистондаги миллий ҳаракат йўлбошчиларидан иборат бўлиб, «Иттиҳод ва тараққий» ва «Миллий иттиҳод» каби аксилинқилобий ташкилот-

ларни бошқаради. Бу гуруҳга мен Мунаввар Қори, Убайдулла Хўжаев, Саъдулла Турсунхўжаев, Файзулла Хўжаев (у ташкилотнинг Тошкент бўлимида иштирок этган), Саидакрам Саидазимбоев, Отахон Назирхўжаев, Саидносир Миржалилов, Али Расулов, Толибжон Мусобоев, Миён Бузрукни киритиш мумкин.

Булар кексаларнинг Тошкент гуруҳи бўлиб, босмачилик даврида, 1921 йилда босмачилар билан алоқада бўлади (босмачиларга Тангиркул Хўжа, Усмонхўжа Тошхўжаев ва Обидхўжа Саидовлар юборилган).

1924 йилда бу гуруҳ бошлиқлари (Мен, Саидносир Миржалилов, Убайдулла Хўжаев) ўзларининг аксил инқилобий фаолияти учун шўро ҳукуматидан жабрланганлар, шунингдек, хорижга қочиб кетганлар ва уларнинг оила аъзоларига ёрдам бериш масаласида икки ёки уч марта йиғилиб, маслаҳат қилди.

Биринчи навбатда фақат жабрланган (сургуя қилинган) ва қочоқларнинг оилаларига ёрдам беришга қарор қилинди. Шу ернинг ўзида йиғилганлардан пул йиғиб олиниб, Саидносир Миржалиловга «Туркистон» ўртоқлик ширкатида сақлаш учун берилди. Бу йиғилишларда иккинчи гуруҳдан ҳам кишилар қатнашган эди. Охиригида иккинчи гуруҳга учлик сайланади. Улар йиғилган пулларни ишлатиш ва шўро аппаратини миллийлаштириш соҳасида иш олиб бориши керак эди. Учликка Зоҳир (Заҳириддин) Аглям, Шаҳобитдин ва Эргаш кирди.

Шундан сўнг миллатчиларнинг биринчи гуруҳи (1924—1925 йилларда) ҳеч қандай ташкилий фаолият кўрсатаолмади...

Миллатчиларнинг иккинчи гуруҳи: Салимхон Тиллахонов, Лазиз Азиззода, Обидхўжа Саидов, Тангиркулхўжа, Шаҳобитдин, Эргаш, Мансурхўжа Саидов, бир сўз билан айтганда, аксил инқилобий «Миллий иттиҳод» фаолиятида фаол иштирок этади.

Бу гуруҳдан Салимхон Тиллахонов, Лазиз Азиззода, Асадулла 1925 йилда ҳам уюшган фаолият билан банд бўлдилар. Мен уларга ГПУ олдида фош бўлиб қолишларини назарда тутиб, С. Тиллахонов орқали ўзларини уюшган фаолиятдан четда тутишларини ва ташкилот раҳбарликни ГПУга маълум бўлмаган янгитдан тузилган учликка, яъни учинчи гуруҳга топширишни маслаҳат бердим. Бу учинчи гуруҳга Фулом Икромов, Мирхалил Каримов, Илҳом Исломов, Абдулқосим Зиябоев умуман «Миллий истиқлол» ташкилотининг Тошкент бўлими аъзоларини киритиш мумкин.

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВНИНГ МАЪРУЗА, МАҚОЛА ВА ШЕЪРЛАРИ

ТОШКЕНТ ОКРУГИ МАДАНИЯТЧИЛАРИ
ҚУРУЛТОЙИДА (1927 ЙИЛ)ГИ МАЪРУЗА [54]

Маърузачиларнинг тадбири бўйича бизнинг муаллималаримиз ичида мактаб бошқа-ю сиёсат бошқа, лейдургон кишилар бор эмиш.

Мактаб қайси синф қўлида бўлса, шу мактабларда шу синфнинг мафкураси тарқалади ва илгари сурилади. Бу гапга кўнмаганларни янглишган, ўзар кишилар деб айтишга жасорат қиламиз. Жадидликка қандай баҳо бериш тўғрисида куйидаги асосларни келтираман: жадид мактаби қай вақтда ва кимлар қўли билан вужудга чиқди? Мана буни текшириш учун йигирма йил илгарига қараш, албатта лозим. Ҳозирги пайтда ўрта маълумотга эга бўлган кишилар, Масков ва бошқа жойларга бориб ўқишни ҳавас қилса, авваллари саводи чиққан бир киши Бухоро бориб ўқишни ўзи учун бир шараф деб билар эди. Чунки улар илмни фақат дингина деб билар эдилар. Муҳит шунини тақозо қилар эди... Жадид мактаби ташкил қилгонлар ҳам эски мактаб, мадраса ва қорихоналарнинг етиштирган кишилари эди. Улар ёлғиз Богчасаройда чиқадургон Исмоил Фасринскийнинг газетасини ўқидилар ва шу орқали мактабни яхши тушуниб, китоблар олдираар эди. Буларга баҳо янглиш ва ортиқча берилган. Чунки ўша вақтдаги жадид мактабига уламо, бой, ҳамма ва ҳамма қарши эди. Жадидлар шундай шароит ичида жасорат билан чиқиб иш бошлагон эканлар, буларга бериладургон баҳо ҳам шундан ортиқ бўлмаслиги лозим.

Жадидлар шу мактабга яхши назар билан қарагон кишиларни ўзига дўст кўриб қучоғига тортар эди. Буларнинг бой, руҳоний, савдогар бўлишидан қатъи назар, секин-секин жадидлар дўсти кўпайиб, турли гуруҳлардан иборат бир жадидлар тўдаси ташкил қилинқ. Инъомофни жадидларни алоҳида синф қилиб кўрсатиши номаъқул гап. Жадидлар палисанинг кўрқинчи қоттиқ бўлса ҳам, қийинчиликларни ўз устига олиб тўзет чиқарди ва халққа тарқатти.

Жадидларнинг энг азоб тортқон даври Керенский вақти бўлди. Керенский вақтида идораларга уламолар миниб олди. Мактабга ёрдам бериш у ёқда-турсин, чор

хукумати даврида берилиб келган моҳиёналар ҳам берилмади, тўхтади. Уламоларнинг ўша вақтдаги кучга молик бўлганларини жадидлардан думога 11 та, уламолардан 65 та вакил сайланиши билан исбот қиламан. Жадидлар ўз уламолари, бойларга қарши, рус социалистлари билан бирга қўлга-қўл бериб ишлади.

Кўқон мухториятини рус меньшевиклари тузди. Чўқоеф унга жуда яқин эди. Убайдулла Хўжаев ва Низомиддинлар мухториятга қатнашди. Ўша вақтда жадидларнинг отаси бўлиб ҳисобланган мен ўзим лоақал миллат мажлисига аъзо бўлиб ҳам сайланмадим. Жадидлардан Кўқон мухториятига қисман аралашган кишилар бўлса ҳам қўбчилиги четда тургон.

Яна бир гап борки, жадидлар октябрь инқилобини яхши қарши олмагон эмишлар. Октябрь инқилобини рус ишчилари қилғонини ҳеч яшириб бўлмайди. Биз уларнинг тайёрига айёр бўлиб ишлай бошладик. Октябрдан кейин жадидлар Керенский сиқиндисидан кутулди. Мактабларни ҳукуматга бериб, ўзлари шўро муассасаларида ишлай бошладилар. Октябрь ўзгаришига жадидлар раҳбарлик қилди, дейиш ҳам, октябрни улар яхши қарши олди, дейиш ҳам хато гап.

Жадидлар октябрь инқилобига ёмон қарагон бўлсалар эди, 20—21 йилларгача шўро идораларида ишла келмас эдилар. 21 йилдан бошлаб жадидлар катта хат қилди. Турккомиссия томонидан қилингон ҳаракатларни мустамлакачилик, дедик. Ҳақиқатан, улар мустамлакачи экан, уларга қарши курашмай, бутун ишни ташлаб, араз қилиб, ўзимизни четга олишимиз катта хато бўлган. Шу ишимизга пушаймон қилиб, шу вақтгача ишлаб келсак ҳам хизматларимиз хатомизни юви кетар даражага бормагонга ўхшайди.

Чор ҳукуматини йиқитиш жадидларнинг тилагид бор эди. Сиёсий вазифамиз ва мақсадимиз ҳам шунди иборат бўлиши яширин эмас. Наинки, биз жадид мактаби очиш билан савдо хизматчилари, бошқача таъби билан айтганда, дўконда ўлтуриб насия ёзадургон ходимлар етказсак? Шу ишки ақлли одам шу баҳон беришдан у ёқ, бу ёқни мулоҳаза қилсин. Жадид мактаби очишимизга сиёсий ва маданий курашчилар таъёрлаш баҳоси берилмаганига таассуф билдирилмай ўлмайман. Бу ерда шуни ҳам айтиб ўтиш лозимки ўша вақтдаги жадид мактабини битириб чиққон баъзи йигитларимиз ҳозир масбул ўринларда туради. Жадидлар чор ҳукуматини йиқитиб, Туркияга ёки Польша

ўхшаш бойлар ҳукумати ташкил қилади, деган назариялар ҳам йўқ эмас эди.

Уша вақтда бир мажлисда рус мустамлакачилари билан курашамиз, деган эдим. Агар борди-ю, рус ўртоқлар шу гапимга араз қилиб, «Ол мамлакатингни, ўзинг идора қил», деса, мен уларнинг оёғига ёпишиб, энг аввал айтар эдимки, биз сиз билан эмас, сизнинг бойингиз, уламоингиз ва мустамлакачиларингиз билан курашамиз, дер эдим. Жадидларнинг шўро ҳукуматига дўстлигини куйидаги ҳужжатлар билан исбот қиламан: Январь инқилобида ўн икки соатлик ҳукумат бўлди. Ростовский ва Абдусафийхонлар одам қидириш режасини тузди. Шунда жадидлар қочиб кетди. Қачонки, большевиклар ғолиб бўлди, деган хабар эшитилгандан кейин чиқиб, большевикларга қарши бўлгонларни суд қилиб, отиб юборилди.

Биз халқнинг аҳвол-руҳияси билан ҳисоблашиб, ер ислоҳоти, паранжи масалаларини ўттиз йилсиз ҳал қила олмас эдик. Большевиклар фирқаси бу ишни ўн йилда бажариб қўйди, биз ўша вақтда зиёли деб русларнинг ўрта ва олий мактабларида ўқигон кишиларни айтар эдик. Жадидлар билан коммунистларнинг ҳаёти маҳкам боғланган эди. Улар ўлса ўлди, тирилса тирилди. Улунича инқилобни ҳимоя қилишга тайёр. Жадидларнинг бир иккитасидан гуноҳ ўтган экан, ҳаммасини қоралаш яхши эмас.

*Нашрга тайёрловчи: филология
фанлари номзоди Шухрат Ризаев.*

НИКОҲ ТЎҒРИСИДА

Жаноб муаллифи ва муҳаррири «Тараққий»дин илтимос қилурманки, никоҳ масъаласи хусусида мани бу беш-олти калима сўзимга «Тараққий» саҳифасидин «ой берсалар.

Қол ун-наби саллоллоҳи алайҳа васаллам ал-никоҳ суннати фамни рағаба ан суннати фалис маний мазмунича бир оқил ва болиғ кишига тазвиж, яъни уй-шимоқ суннат мўъкадаларни бири бўлмоқиға ҳеч шубҳаси йўқдур. Бунга биноан ҳар ким ўз жуфтини топиб шайх кадрул ҳол тўй ва тамоша қилиб имом афандиларнинг фасеҳ ва мавзун иборатлар бирла ақли шаръий қилиб бар важҳи суннат хутба ўқуб қизни куёв қўлиға олиб қилурлар. Хўб яхши. Аммо икки-уч мўссафаси

бордурки, анинг фсаҳига кўшиш қилмоқ уламои зул-эҳтиромларимизга вожиб даражасида аҳм ва зарурдир. 1-нчиси қалмоқ ва хитой тоифалардин қолгон бир расми қабихдурки, никоҳдин бир кун муқаддам беш-ўн нафар созанда ва жавонларни жамъ қилиб неча хил афъол қабоиҳ ғайри машруълар бирла ўз ёр ва биродарлариға базм қилиб кўрсатиб офаринлар эшитур. Бу ишни шаръан ҳаромлиғи изҳари мин ал-шамсдур. Амо авомунносга чунон шоеъ бўлмишдурки, мартабаи истехсолдин ўтуб суннат, балки вожиб даражасиға етибдур.

Закоат бермоқ фарз бўлган ҳолда, бир бой закоат бермаса, ҳеч кимни иши йўқ. Аммо ўғлини уйлантируб базм бермаса, авомлар ўртасида маломатга мустаҳиқ бўлур.

2-нчи. Никоҳ куни келинни куёв ҳавлисига олиб борурда кўриладургон бир расм шунӣбадурки, бир аробаға келинни солиб ул аробани олдида икки-уч фағра хотунлар беибо чирманда чалиб ва ҳофизлик қилиб бормоқлари, агар куллиян бўлмаса ҳам, аксар жойда кўрилмакдадур. Бу бадбахтларни аврат овозини эшитиб кўб мусулмонлар гуноҳкор бўлмакдадур.

3-нчи. Даллол ва ё яллачи масъаласидурки, муни ҳаромлиғидин зиёда зарарлари ҳам бор. Чунончи бир ҳавлида яллочи ўйнаса, жамеъ хотунлар ани атрофида туруб ўртаға мажусий оташпарастлардек оташ ёкурлар. Баъзи жойларда ул бадкирдорларни ўйунини эркаклар ҳам бир тарафда туруб тамоша қилурлар. Ва баъзи нодонлар кўлларига танга олиб, ўйинчини чақируб бароъло фоҳишабозлик қилурлар. Буларни бу ишларини бўлак мастура хотунлар кўруб турурлар. Мазкур эркакларни бир кўзлари ўйинчида бўлса ҳам, бир кўзлари бошқа хотунларда бўлур. Ҳосили калом, тоқати исломиятдин хориж бир хилофи шаръидурки, буни шевъий ва давоми аҳоли исломни ғайрат ва ҳамиятдин бутун-бутун жудо қилур. Бас, бу афъоли қабихларни фасиҳига уламолар кўшиш қилмасалар, ва бу ишларни шаръан жоир эканлигини авомунносга билдурмасалар, авомуннос бу хилофи шаръ ишларни истехлол ва истехфонида мудавомат қилсалар керак. Ва бул эътиқоди фосидалари бора-бора уламоларга ҳам таъсир қилса, бул хилофи шаръларда авомунносга мутобъат қилсалар керак. Балки мутобиъатлари ҳам кўрулмакдадур. Ҳаттоки, баъзи аҳли илмлар бул ишларни жавозият ва шарълигини тавжия қилмакдадурлар. Ёраб, мундай фа-

соди ахлоқ ва мундай беҳамиятликдурки, шундай хилофи шаръларни манъиға эллик-олтмиш минг мусулмондин бир ғайрат соҳиби топилмас.

«Ҳар беша гумон мебарки холист, шоядки паланг хуфта бошад» мазмунича, ғайрат ва ҳамият соҳиблари ашҳамдулилло мавжуддирлар. Чунки бундин муқаддам базм ва яллочилар ҳақида ёзган мақолаимизни «Тараққий» саҳифасида ўқуғон кишилар ҳаттоки маҳофиз шаръи шариф бўлган қози исломимиз бул тўғрида изҳори мамнуният қилдилар. Баъзи маҳаллаларда ижтимоъ бўлуб ҳар ким тўйида бачча ва яллаци ўйнатса, маҳаллаға қўшулмасун ва аралашмасун деб фотиҳа ўқуғонлари ҳам эшитилди. Бул жанобларни имсоллари кўпаймоғини самим қалб бирла вожибулвужуддин талаб ва истеъдо қилиб дермизки, боракалла, яшасун ғайрат, яшасун ҳамият, олами исломиятда бул тариқа хилофи шаръларни манъиға энг аввал ғайрат қилган жанобларни табрик ва таҳсин қилиб, бошқа маҳаллаларни ҳам бул жанобларға лоҳақ бўлмоқларини илтижо қилурмиз. Аммо фуқароларни соҳиб ғайратлари «паланг хуфта» манзилисидадурларки, «паланг хуфта»ни қуввати ҳеч ерга етмас. Масалан, бир маҳаллани имоми ё элликбошиси бош бўлуб манъ қилсалар, иккинчи маҳаллаға таъсир қилмас. Иккинчи маҳаллаға таъсир қилса, учинчи маҳаллаға йўл тополмас. Ва бул хилофи шарълар чунон шоъе бўлмишдурки, баъзи беҳамиятлар маҳаллаға қўшулмасликиға рози бўлуб базм ва яллочини таркиға рози бўлмас, чунки ота-боболаридан қолғон расм эмиш. Бас, бу расми қабиҳларни манъ ва фасхи уламои зулэҳтиром ва қуззотулислом ва ҳукуматдорони некномларимизға лозимдурки, бул жаноблар бир ижтимоъларида иттифоқ қилиб фалон ва фалон ишларни муҳолифи шаръи шариф бўлғон ваҳидин манъ қилдук. Ва ҳар ким қилса, фалон жазоға мустаҳиқ бўлур, деб ҳукм қилмоқлари бирла бул хилофи шарълар бутун орамиздин кўтарилиб ва бул ишларни сабаби бирла дунёи ва охиратда сазовори ажр бўлмоқларида шаръан ва ақлан ҳеч шубҳа йўқдур. Яҳудийларни забиҳини манъ қилмоқ тўғрисида қилғон ҳамият ва жасоратлари бутун Туркистон мамлакатига таъсир қилғондек, буни ҳам таъсири бутун Туркистон мамлакатига, хусусан Фарғона музофотлариға таъсири маълумимиздур. Хайруннос мин янфунонос ҳадиси шариф моълинча сифати хайруннослик бирла мутассуф бўлмоқларида ҳам шак йўқдур. Зероки, бул ишларни

манъ қилмоқ мусулмонларни дин ва дунёларига фойда еткурмакдур. Дунёларига фойда шулки, бул хилофи шаръларни сабабидин охиратда тортадургон дўзах азобларидин халос бўлурлар. Дунёларига фойда шулки, бачча ва яллочини бир кечалик муздига берадургон ўтузқирқ сўмлари ўз кисаларини манфаатига қолур.

Ҳаммадин бул моддаси ажаброқдурки, муҳолифи шариат, бидъат бўлган бадбахт яллочи ва баччаларни музллари ўтуз сўм-қирқ сўм бўлуб, куёв ва келин кўшулмоқларини ҳалитига энг умда зарур сабаб бўладургон хутба ўқуғувчи имом афандиларимизни музллари йигирма тийин ё ўтуз тийин бирла бир ўн тийинлик дастрўймолдур. Ёраб, мундай ҳам бетартиб ва бенизомлик бўлурму?!

Фарёд аз замонаи бемеҳри кажхиром,
Хунрез, жонситон, ғамангез, бенизом.

(«Тараққий». Ўрта Озиёнинг умр гузаронлиги газети», 1906 йил, 3 феврал, № 8; 9 феврал, № 9).

И з о ҳ л а р: жавон — ёшлар; афъоли қабоиҳ — қабиҳ, ярамас феъл, атвор; ғайри машруъ — шариатдан ташқари; авомуннос — оддий халқ, қора халқ; шоеъ — ёйилган, машхур, ошқора; мартабаи истеҳсол, суннат, вожиб — шариат бўйича бажарилиши турли даражада бўлган ҳаракатлар; куллиян — барча, ҳамма; аврат — номаҳрам эшитиши лозим бўлмаган нарса; фасеҳ (фасх) — бекор қилиш; кўшиш — ҳаракат; мутобаат — изидан бориш, эргашиш; «Ҳар беша гумон мебарки холист, шоядки паланг хуфта бошад» — «ҳар чангалзорни ҳавфсиз дема, балки унда йўлбарс яширингандир»; ушбу сатр билан бошланган мақоланинг иккинчи қисми «Тараққий»нинг 9 февраль сонидида босилган, шу боис биринчи қисмига уламолар томонидан муносабат билдирилган; ижтимоъ — жам бўлмоқ; имсол — мисоли; самим қалб — чин дил; истеъдо (истидъо) — сўраш, ялиниш; куззотул-ислом — ислом қозилари; некном — яхши ном; яхудийларни забиҳи — яхудийларнинг мол ёки қўйни сўйишлари; музд — ҳақ, меҳнат ҳақи; «Фарёд аз замонаи бемеҳри кажхиром, Хунрез, жонситон, ғамангез, бенизом» — «бемеҳр, қийшиқ ҳаракатланувчи, қон тўкувчи, жонни ҳалок этувчи, ғамга солувчи, тартибсиз замонадан дод».

БИЗНИ ЖАҲОЛАТ — ЖАҲЛИ МУРАККАБ

Ҳар миллатни мактаб ва мадрасаси ўлдиғи каби бизни ҳам мактаб ва мадрасаларимиз гарчи бенизом ва беусул бўлса ҳам, йўқ демак даражада оз эмасдур. Ҳар миллат авлодини тарбият ва таълими улумда кўрсатган ҳиммат ва ғайрати каби бизларда ҳам ўз маъсум авлодларини жаҳолат ва гафлат зулматида қолмоққа ҳеч бир ризолари ўлмай, қўлларидин келганича таълим ва тарбияти авлодда қусурлик кўрсатмакчи зотлар мавжуддирлар. Ва лекин дунёга нима учун келганин билмай, илм ва маорифга асло рағбат қилмай, жонидин ширин болаларини кўча-бакўча кездуруб бечора маъсумни умрини жаҳолат оташина ёндирғувчи беҳамият ва бедийнат оталар ҳам орамизда оз эмасдур. Кўб диндошларимизни кўрармизки, ўз фарзандларини асло мактабга бермай, орқаларидин эргаштуруб руслар эшикида ўзлари каби хизматчиликга ўргатуб дунёи ва охиратни саодати ўлғон илм ва маорифдин маҳрум қўймоқдин ҳеч бир ибод қилмаслар. Баъзи азизларимиз бордурки, ўғлини қўлидин тутуб мактабга олиб борур. Муаллимдин талаб қилурки, «Тақсир, шу ўғлимни гўшти сизники, устухони бизники, бир илож қилуб тезлик ила нақд ва насия ёзмоқни ўргатиб берурсиз», дер. «Эшакига ярашур тушови» деган сатрларни мақол-лича, муаллимларни ҳам аксарлари қолуни таълим ва тарбиятдин бутун-бутун беҳабар кишилар ўлуб, балки ўқув ва ёзувни ҳам лозиминча билмасликлари ваҳжидин бечора маъсумларни истейдод уз-зотиясига назаран икки йил зарифида ҳеч лавозимоти динийяни билдурмоқ мумкин ўлғон ҳолда тўрт-беш йилгача қижжа усули бирла дунёи ва охиратга фойдаси ўлмағон Фузулий, Навоий, Хўжа Ҳофиз ва Бедиллар каби мушкул манзума китобларга умри азизини барбод этарлар. Эй ватандошлар! Диққати назар ила боқинг! Бир болани мактабга бермакдин мақсуд ва ижобати диниямиз ўлғон илми қироат, масоили этиқодийя, фарз, вожиб, суннат, мустаҳаби ҳаром, макруҳ, намоз ва рўза, ҳаж ва закотларни ва ҳам зарурияти дунёвиямиз ўлғон илми ҳисоб, жуғрофия, таворих, хусусан тарихи ислом каби фойдалиқ илмларни билдурмоқ ўлғон ҳолда жоҳил домлаларни таълими «Фалоннинг қоши қаро, кўзи қаро, юзи оқ, сўзи ширин», деб болаларни фасод ахлоқиға биринчи сабаб ўладурғон манзума китоблар ўлмиш.

Бу хусусда отада ҳам айб йўқ. Чунки бу бечорани эътиқодида болани ўқутмак ёлғиз нақд ва насия ёздурмоқдин иборатдур. Муаллимда ҳам айб йўқ. Чунки бу зикр қилинғон умуми заруриятларни бечора муаллимни ўзи ҳам билмас, балки баъзиларини исмини ҳам эшиткон эмас. Бечора на қилсун? Ночор, бефойда бўлса ҳам, мактабларда болаларга ўқитгудек булардин бошқа бир китоб топилмағон замонларда ўзи ўқуб билғон китоблари шу китоблар ўлдиг-чун эски ўрунларда эски тушларин кўрмакдадур. Мани бу сўзимдин Фузулий, Навойи, Хўжа Ҳофиз, Бедиллар каби улуг зотларни таҳқир қилди, деб гумон қилинмасун. Чунки мани гаразим бу китобларни зотини бефойда демак эмас. Балки ёш болаларга бу китобларни таълими бефойда демакдур. Масалан, бир болага Фузулий ўрнига илми қиротат, Навойи ўрнига масоили эътиқодийя, Хўжа Ҳофиз жойига масоили амалиёт, Бедил бадалига илми ҳисоб ўқутулса, дин ва дунёси учун қанча фойдалар ҳосил қилиб мусулмон ўлур. Билъакс, бу китобларни ўзи ўқитулғон ҳолда бу фойдалардин маҳрум қолиб, балки фасоди ахлоқга мубтало ўлмоғи ҳам эҳтимолдур. Чунки бу китобларни тасниф қилғон зотлар Аллоҳ таолога қарибат пайдо қилғон кишилар ўлғонлари учун этгон сўзларини зоҳири шариатга муҳолиф ўлса ҳам, ҳақиқати мувофиқдур. Чунончи, мавлоно Фузулий дерки, фард:

Санамлар саждасидур бизда тоат тангри-чун, зоҳид
Ким, ки кўрсанг, сан ўз динингда таклифи намоз айла.

Ёки

Хўблар меҳроб абрўсина майл этмаз фақйа,
Ўлса, кофирдур, мусулмонлар, анга қилманг намоз.

Мавлоно Ҳофиз дерки:

Май нўш, ки умри жозидонй ин аст,
Кайфияти рўзгорй фоний ин аст,

Ҳангоми гул лолау ёрон сармаст,
Хуш бош, дамеки зиндагонй ин аст.

Бу каби сўзларни зоҳири муҳолифи китоби суннат бўлса ҳам, ҳақиқати бошқадур. Аммо ёш болалар, шубҳа йўқдирки, буни ҳақиқатини билмаслар. Балки, ўқутғон муаллимлари ҳам билмаслар. Ночор зоҳирий ила амал қилиб, фасоди ахлоқга мубтало ўлмоқ хавфи бордур. Баъзи жуҳало дермишки, бу тартиб ҳазрат Имом

Аъзамни тартиблари, буни бузаман деган кишини ўзи бузилур. Ажабо, бу каби жаҳолат ҳам бўлурму? Бу жаҳл— жаҳли мураккаб эмасму? Чунки бу жоҳиллар ҳазрат Имом Аъзамни умрларида бу китоблардин ҳеч бир асар ўлмоғонини билмаслар. Билмаганларини ҳам билмаслар. Қачон ул жанобни замонларида Фузулий ё Бедил, ё Хўжа, Ҳофиз, ё Навоий бор эди? Қачон ул жаноб бу китоблардин болаларга таълим бердилар? У жаноб каби зотни хулқлариға бу каби ёлғон, ифтиро, тухмат қилғон жоҳилни иншоолло ўзи бузилур.

Баъзи нодонлар дермишки, шу китобларни ўқумагунча болаларни саводи чиқмас. Бу ҳам эътиқоди фосид ва даъвои бедалидур. Чунки бу эътиқод дуруст бўлса эди, Туркистон вилоятинин бошқа вилоятларда ҳеч кимни саводи ўлмас эди. Ваҳоланки, бошқа вилоятларда хат билмайдурғон киши юздан ўн ўлса, Туркистон вилоятида юздин тўқсондур. Мундин ҳам маълум ўлурки, савод чиқмоқ бу китобларни ўқумоқға мавкуф эмас. Балки бу китоблар ғоят қийинлигинин болаларни бесавод қилмоғига ҳам сабаб ўлур. Чунки бу китоблар ўқулдурғон мактабларда эллик боладан ўн бола тўрт-беш йилда базўр ушбу китобларни ўзинигина хатини тануб чикур. Бошқа китобларни яна дуруст билмас. Аммо бу китоблар ўқилмайдурғон жадидий мактабларда икки йил ичида эллик болани қирқ тўқузи, балки ҳаммаси алайалсавия неча хил илмлардин имтиҳон бериб чиқар. Боз бу китобларни ҳам билур. Хайр, дурустроқ ҳам билмасун? Лекин, билмагани бирла бу болани дунёсиға вამна охиратиға ҳеч бир зарар йўқ. Чунки бу китобларни ўзини дунё ва охиратға ҳеч бир фойдаси йўқ. Балки зарарини эҳтимоли болада зикр қилинди. Хайр, келалук садди каломға. Ўғлини мактабға бермакдин мақсади нақд ва насиа ёздурмоқ ўлғон жоҳил отани ўғлиға қилғон, муаллим бечорани тарбият ва чеккан машаққатини ва маъсум бечораға мактабда берган кулфатини ёзиб битурмак мумкин эмасдур. Кўргуси ва билгуси келган киши бизни Тошканд мактабларининг бириға кириб, икки соат истиқомат қилсун. Чунки, демак мумкиндики, муаллим афанди қўлида зўр бир таёқ, қайси болани боши ҳаракатдан қолса, ушбу таёқ шу болани бошида ўлур. Аммо ўқуғон-ўқумангон ила ҳеч кимни иши йўқ. Бошини қимирлатиб ўлтурса, кифоя қилур. Хаттоки, ўткан йилларда бу тариқа золим муаллимларни таёқини остида вафот қилмоқ ҳам воқеъ ўлди. Бу тариқа золим ва бадхулқ жоҳил

муаллимларни тарбиясида ўскан болалардин нима умид қилмоқ керак. Фасоди ахлоқдин бошқа бир иш ўрганмас. Жоҳил оталарни умид этдуклари нақд ва насия ёзмоқ ҳам танҳо ўндин бир, йигирмадин бир болаға ҳосил ўлуб, бошқалари эса «Мақтабда ўқумоқ игна ила чоҳ қазимоқдан ҳам қийин (мушкул) экан», дея дея қочар-кетар. Бунга сабаб муаллимнинг бадхулқлиги, мактабни бенизомлиги ўлур. Агар бизларни мактабларимиз бошқа миллатлар мактаблари каби бир низома кўйилуб, яхши муаллимлик вазифасини лозиминча адо қилурлик кишилардин муаллимлар тайин қилинса эди», маъсум авлодларимизни руҳоний ҳаётига, дунё ва охиратини саодатиға биринчи сабаб ўладургон ҳам ва маорифин бу даражада маҳрум ўлмоқиға сабаб ўлмас эдук. Эй қардошлар ва эй миллатдошлар!! Кўзумизни гафлат уйқусидин очиб атрофимизга назар солмакимиз лозимдур. Ҳар миллат ўз саодати, ҳол ва истиқболини муҳофазатиға биринчи восита илм ўлмоғиға қапоат ҳосил қилуб, илм ва маорифға ортуқ даражада кўшиш қилгон бу замонда бизлар бу гафлат ва жаҳолатимизда давом этсак, истиқболимиз ниҳоятда хавфлик ўлуб, ҳамма оламга масхара ва кулгу ўлмоғимизда шубҳа йўқдур. Балки бу жаҳолат зулматида саодати охириядан ҳам маҳрум қолмоқ хавфлидур. Бу жаҳолат натижасидурки, ўзимиз ерлик мусулмонлардан ўлдугимиз ҳолда, мусофир ва рус ва яҳудийлар эшикида мардикор ва хизматчи ўлдук. Ва бу жаҳолат хоҳишидурки, миллат фойдаси учун жонин қурбон қилмоқға лойиқ арслон каби йигитларимиз бутун миллатни ёдларидин чиқариб, истеъдод ва ғайратларини чойхона ва фивахоналарга сарф этмакдадурлар.

*(«Тараққий» газетаси, 1906 йил,
14 июнь, № 1.)*

И з о ҳ л а р: низома — қоида, тартиб; улум — илмлар; оташ — ўт, олов; устухон — суяк; нақд ва насия — асримиз бошларида дўконлардаги молларнинг нақд ёки насияга сотилганини приказчиклар маҳсус дафтарга ёзиб борганлар. Бу ерда ана шу дафтарни юриштиш назарда тутилмоқда; истеъдод уз-зотия — табиий, туғма истеъдод; илми қироат — Куръонни ўқиш илми; масоили эътиқодия — эътиқодга оид масалалар; фарз, вожиб, суннат — мусулмонларнинг шариат нуқтаи назаридан бажаришлари керак бўлган нарсалар-

нинг лозимлик даражаси; мустаҳаби ҳаром, макруҳ — ҳаром ва макруҳ (чала ҳаром)нинг белгиларини аниқлаш; таворих — тарихлар; фасод — бузук; манзума китоб — назм, шеърий асарлар; тасниф қилмоқ — ёзмоқ, асар яратмоқ; қарибат — яқинлик; зоҳир — ташқи томон, ташқи кўриниш; жуҳало — жоҳиллар; жаҳли мураккаб — билмаган нарсасини биламан дейишлик; асар — бу ерда дарак, нишона маъносида; эътиқод — ишонч; дуруст — бу ерда тўғри, чин маъносида; боз — яна, бунинг устига; садди калом — бу ерда хулоса, асосий фикр, сўз чегараси маъносида; руҳоний — руҳий, маънавий дунё; кўшиш — ҳаракат; саодати охирия — нариги, боқий дунё саодати; ерлик — маҳаллий.

*Наширга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
Бойбўта Дўстқороев.*

ТОШКАНДА МУСУЛМОН ЖАМИЯТИ

Тошкандда бундан дўрт сана муқаддам очилмиш бир мусулмон жамияти хайрияси вор. Бу жамият бошда ёшларнинг саъий ва ижтиҳоди ила очилган бўлса ҳам, баъзи сабаблара мубанний Тошканд ағниёларина топшурулмиш. Ва шул замонғача ёшлардан фақат бирикки кишининг таҳрик ва иштироки-ла бойлар тарафидан идора қилинмагда эди.

Жамият ағниёи киром қўлларида ўз шаънига муносиб зўр ишлар ишламаган бўлса ҳам, моддий жиҳатдан хийли қувватланди. 7 минг сўмдан зиёда сармоёга молик бўлди. Ҳар йил икки-уч маратоба умумий мажлис ва ўн-ўн икки маратоба идора мажлислари ясаб, аъзолардан пул йиғди. Ариза беруб иона сўровчи беш-ўн фақир ва ожизлара ёдам беруб турди.

Ағниёи киром ҳам жамиятдан ўз ёрдам ва ионаларини дариг тутмадилар, бунинг исботи учун Тошканд ағниёларидан хурматлу Орифхўжа эшон жанобларини ўткан йил жамиятга бирдан минг сўм иона берганларини ва шаҳарнинг ўртасидан бир ҳавлиларини доруложизин учун инъом қилганларин зикр этмак кофий ўлса керак.

Лекин олти-етти миллион мусулмонли Туркистоннинг маркази ўлон Тошкандда очилмиш бир мусулмон жамиятининг бундай жузъий (майда) ишлар илагина қаноат этуб турмоғидан Тошканд ёшлари ҳар вақт сиқиладурлар ва санавий ҳисоботнома ва сарфномала-

зини газеталарда ёзуб нашр этмакдан уёлурлар эди, биноан алайҳа Тошканд жамияти халқ ҳам ҳукумат қошинда бутунлай эътибордан тушмиш ва ўлмакка маҳсум оғир хасталикка дучор ўлмиш каби эди.

Жамиятнинг эски обрўсини қайтармак ва уйқудан дйотмак учун бирдан-бир чора идора ишларини бундай ёшлар қўлина бермак, лоақал идора аъзоларининг аксарини ёшлардан сайламак фикри такрор-такрор талқин ўлинса ҳам, бунга эътибор этувчи оз эди. Балки, жамият ёшлар қўлина берилса, йиғилган пулларни сарф қилуб тамом қилурлар, ўзлари пул йиғолмай, шунинг ила жамият бепул бўлуб ёпилур, деювилар қўброқ топилур эди, ёшлар эса жамиятдан ҳамон мид узмиёлар, энг оғир ишларини ишлийлар ва ҳар йил бир-икки маратоба қўзғотуб, умумий мажлислар ва сайловлар қилиб ва ўзларидан кўпроқ киши ўткармакка мулойимона ҳаракатларда бўлиналар эди, лекин селажакда ағниёларнинг иона ва ҳимматлари жамият учун биринчи даражада лозим ўлдигини эътиборга олуб, онларга қаршу жиддий ҳаракатлардан мумкин қадар сақланар эдилар.

Ёшларнинг бу совуққонлик ва собирликлари бу сана ихши натижалар верди. Бойларнинг ўзлари иттифоқ қилуб, ўз ароларидан фақат бир раис ва бир машварат ёзоси веруб, бошқа аъзоларнинг барчасин ёшлардан тайлатдилар, ёшлар ҳар ишда бойлар ила машварат қилуб турмакни, бойлар ҳам ҳар вақт қўлларидан келган ёрдам ва ионаларин дариф тутмасликни бир-бирларина ваъда қилушуб, қўл-қўлга беришуб иттифоқ ила ишка тутундилар.

Бу иттифоқнинг натижаси ўлса керак, Тошканд жамияти бу йил бутунлай бошқа туска кирди. Уйқудан йиғонуб, кўзларини уқалаб атрофга назар сола бошладди. Қонунида зикр этилган моддалардан бирин-бирин бойдаланмакка шуруъ қилди. Бошлаб бир неча йилдан бери қарор берилуб-да очилмай ёткан доруложизинни насман очуб, бир неча мискин ва ожизларни тарбияга олди. Бир неча мактаб ва мадрасаларга юз сўм ва икки оз сўмлаб ионалар берди. Ва бир неча бева ва бечораларга ойлик ионалар бермакда ва олтмиш қадар фақир ва ятим болаларни турли мактабларда ўқутуб тарбия қилуб турмакдадур.

Жамиятнинг янги аъзолари бундай сарф илагина қаноатланмади, балки молия жиҳатини қувватламак учун аъзоларнинг йилда берадурган олти шар сўм сада-

қаларигина кифоя қилмаслигини билуб, йўл топмакка ҳам янги йўлар излади, бошлаб грамофун обшавтвосила сўйлашуб ҳар бир пластинкадан ўн тийин олмак шарти-ла бир неча ҳофизларни ва ўз тарбиясидаги мактаб шогирдларини товшин сотди, бундан фақат шу йил ичиндагина лоақал икки минг сўм кирса керакдур.

Ўнинчи июлда шаҳар боғининг ёзлик театрусида бир мартаба испектакл кўюб олти юз сўмга яқин фойда қилди, бунинг устига, ушбу августнинг 8 нчи куни рамазон муносабати-ла Шайхховандтахур боғида биринчи мартаба «Томоша кечаси» ясади, ушбу тамоша кечасининг даромад ва буромади ушбу тариқа бўлди:

Сотилган билетлардан	1387 сўм 54 тийин.
Чойхонадан дохил	59 сўм 42 тийин.
Жамъи даромад	1446 сўм 96 тийин.
Масориф билет маркаси	126 сўм 14 тийин.
Бошқа масорифлар	233 сўм 65 тийин.
Жамъи масориф	359 сўм 79 тийин.
Жамиятга қолган ҳолис фойда	1087 сўм 17 тийин.

Мусулмонлар тарафидан биринчи мартаба ясалган ушбу тамоша кечасидан бунча фойда ўз-ўзидан чиқмади, балки бунинг учун Тошканд ёшларининг кўб ғайрат ва ижтиҳодлари ҳам чарчамай ва ҳеч кимнинг шикоят ва ҳақоратига қулоқ солмий қилган саъий ва ҳаракатлари ўлди.

Бу тамошалар жамиятга фақат моддий жиҳатдангина фойда келтуруб қолмади, балки маънавий жиҳатдан ҳам кўб фойдалар кетурди.

Тошканд жамъиятининг исмини унуткан ёки ҳеч бир жамият деган сўзни эшитмаган Тошканд мусулмонларининг 7 яшаридан 70 яшаригача жамиятнинг вужудидан хабардор бўлди, рус, яҳудий ва арманилар фойдаланиб юрган ўрунлардан фойдаланмак мусулмонларга ҳам мумкин эканлиги очиқ билинди, бу эса Тошканд мусулмонларининг хийли руҳларин кўтарилмоғига ва жамиятка муҳаббат ила қарамоқларига сабаб ўлди, шул сабабли ушбу тамошаларни бошқарган ёшларга ва буларга ёрдам беруб турган шаҳар политсамейстрина жамият аъзоси чин кўнгулдан ташаккур этадур ва келажакда яна шундай хизматларда бўлинув халқ ва жамиятга фойда еткурадургон ёш йигитларимизнинг имсолларин кўпайтирмакни жаноб ҳақдан истеъдо қиладур.

Жамият раиси муовини: МУНАВВАР ҚОРИ.

Изоҳлар: ағниё — бойлар; таҳрик — ҳаракат; доруложизин — мискин, камбағал, ожиз кишилар уйи; санавий ҳисоботнома — йиллик ҳисобот, собир — сабрли, бардошли; машварат — кенгаш, маслаҳат; шуруъ қилмоқ — киришмоқ, бошламоқ; ятим — етим; олти шар — олтигина; масориф — сарф қилинган;

*Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
Бойбўта Дўстқораев.*

ТОШКАНД, 21 СЕНТЯБР

Эй қариндошлар... Алло таоло биз, мусулмонларни шарифи ислом ила бошқа миллатлардан мукаррам ва мушарраф қилди. Жумла китобларни афзали Куръони каримни бизга йиборди, ҳамма анбиёи сарвари пайгамбаримиз афанди ҳазратларина бизни уммат қилди. Бас, биз на учун Аллоҳ амрини лозиминча тутмасмиз. Пайгамбаримиз ва ул жанобни халифалари ва асҳофлари ва итбоълари кўрсаткан ва туткан йўлларида биз на учун собитқадам ўлмасмиз? Шариат ава амрига қаршулик қилиб, бошқа миллатлар назарига ўз дину шарифимизни хор ва залил суратда кўргузимиз. Буни сабаби ила оламни қайси тарафига назар солсак, ўз диндош ва миллатдошларимизни хор ва бошқа мутамаррин ва мутараққий миллатлар қошида шармисор кўруримиз. Буни сабаби эса бошқа миллатларни илм ва маърифати, биз мусулмонларни ғафлат ва жаҳолатимиз эмасму? Агар бу эса, биз ҳам ўзимизни бу сафолат ва разолатдан қутқармақ учун ғафлат ва жаҳолатимизни ташлаб улум ва маорифга на учун кўшиш ва ҳаракат қилмасмиз? Ёки бошқа миллатларда бор истейдод ва қобилият биз мусулмонларда йўқму? Ёки биз мусулмонлар ўз дин ва шариатимизча улум ва маориф таҳсилига ва талабига маъмур эмасмизму? «Билгонлар ила билмагонлар баробар бўлмаслар», деган ояти карима мазмунини назари мулоҳазага олиб туриб ўз ҳолимиз ила кўз олдимизда тургон рус, ҳамсояларимизни ҳолини муқобила қилсак, ҳар бобда булардан камлигимиз ва булар бизларга хўжа, бизлар буларга қул суратда яшағонимизни сабаби замонага мувофиқ улум

ва маорифдан маҳрумлигимиз эдугини ҳар биримиз иқроф ва эътироф қилурмиз. Модомики, ҳол бу ила экан, на учун «Бизга ул керакмас, бул керакмас» калималарини истеъмолдан ташлаб «керак, керак» лафзларини вирди забон этмасмиз. Россия давлатини жумла фуқароси балки куррай арзда инсонни ҳаммаси бу дунёда роҳат ва саодатда яшамак учун энг биринчи восита ҳукумати мустабиддани низом ва қоидаларини фосихий, ҳуррият ва озодият қонуларини ижросини ўлдиғини жону дилдан қабул этуб ҳукумат ҳам бунга лозим ҳаракатларда бўлундиғи бир замонда биз ҳамон истибдоддан ўзимизга еткан меҳнату машаққатларни роҳат ва саодат гумон қилуб ҳуррият душмани ўлгон чиновникларга ихлос ва эътиқодимизни кундан-кунга зиёда ошурмакда давом этмагимиз гафлат ва жаҳолатимизнинг натижаси ўлмаса наду? Бу истибдод бизни бошимизга на қаро кунларни солди. Низоми олам ҳар миллатни ўзидан ва шарияти иқтисосинча ҳаракат қилмоғига мусоидла вермиш экан, на учун биз мусулмонларни шариатимизга чанг урилуб қозийи исломларимиз ҳукмларни «фоложина» дастурилъамалга мувофиқ қилмакга мажбур ўлдилар. Мусулмон қозилари мартабада рус судьялари ила баробар эканлар, на учун кўча қаровули ҳукмида ўлгон фолитсаларни таъзим қилмак ва алардин ҳақоратлар эшитмак ва ҳам уч юз сўмдан зиёдага ҳукм қилолмаслик ва шулар каби муҳолифи адолат ўлгон низомлар жорий ўлди. Масжид ва мадрасаларимизни вақфлари хазинага олинди. Думахона оқчасидин руслар учун зўр-зўр диний мактаб ва мадрасалар очилди. Аммо мусулмонлар учун ҳеч бир диний мактаб ва мадрасалар очилмас, очилгонлари эса ёлғуз русча ўқитмак учун очилди. Мусулмончадан ҳам бир оз таълим берилмоғи фақат мусулмонлар хавф этмасун деб қурулгон тадбир эканлиғига мазкур мактабларни идора ва назорати руслар кўлида ўлуб, имтиҳон вақтларида ҳам ёлғуз русчадан имтиҳон олинмоғи зўр бир далил ўлса керак. Чунки мусулмончани ўзига махсус мусулмондан бир нозир таъмин қилинмағони учун мусулмончадан олинган имтиҳон имтиҳон қаторида саналмас. Рус нозирлари эса, мусулмончани лозиминча билмаслар. Ваҳоланки, думахонага мусулмонлар русларга икки баробар ақча тўламаклари ҳар кимни маълумидур. Бас, на учун мусулмонлар ҳам ўзларига махсус бир мактаб ё мадраса очуб бошқа мамлакатлардан таълим ва тадрис ишларига лозимин-

ча муқтадир муаллимлар келтуруб аларни вазифаларини думахона ақчасидин беролмаслар. Ёки мусулмонларни ақча тўламакда ҳақлари ўлуб, у қоидаи диниййа ва дунёвийяларига сарф этмакда ҳақлари йўқму? Хайр, афандиларим... Бу хусусда мусулмонларни ҳақлари руслар ила баробардур... Лекин бу ҳақларини талаб қилмоқға мусулмонларнинг тиллари йўқдур. Чунки бир сўзни тилға олмоқға аввалан дилға келтурмак керак. Дилға келтурмак эса ул ишни фоида ва зарарини фарқ қилмоқға мавқуфдур. Фоида ва зарарни фарқ қилмоқ эса замонаға мувофиқ улум ва фунундан хабардор ўлмагунча ҳосил бўлмаслиги табиийдур. Гарчи ота-бобомизни одатларига хилоф ўлса ҳам, замона иқтисоси ўлдиғи-чун телеграм, темир йўл, лампа, пучта ва босма китоблар каби янги асбобларни қабул этдук. Ҳаммадан зарур ва фоидабахш ўлгон замона улум ва фунунларини қабул этмай, ҳамон алкалиматани алифдоми ила шамсияни салошо валийси ила салаш сонийсини қайси бирин зиёдалиғини билмакға умр ўтқармоғимиз темир йўл ила ҳажға бормакдин парҳез қилуб эшак миниб бориб, йўлда қанча меҳнат ва машаққатларни тортиб охири чўлдами, дарёдами, ўлуб кетмак каби ўз жонимизға муҳолифатчилик ўлмасун деб, ламфани қўюб қаро чироғ ёқмоғ дурустми?

*(«Хурийд» газетаси,
1906 йил, 21 сентябр)*

Изоҳлар: асҳоб — суҳбатдош, ҳамфикр; атбоъ — тобеъ; залил — хор, тубан; улум — илмлар; муқобала — қаршисида турмоқ, бу ерда кўз олдиға келтирмоқ; вирд — доимо бажариб туриладиган иш, вазифа; забон — тил; курраи арз — ер, замин; фасх — бузиш, бекор қилиш; низоми олам — дунё қоидаси, тартиби; иқтисосинча — талаб қилганича; мусоида — ёрдам қилувчи, қулай; «фоложина» — бу ерда чор ҳукуматининг Туркистонни бошқариш юзасидан чиқарган «положение»си, низоми назарда тутилмоқда; муқтадир — қодир, кучли; мавқуф — тўхтатилган, тўхталган.

*Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
Бойбўта Дўстқораев.*

ТУРКИСТОНДА ВАҚФ ИШЛАРИ

Туркистонда ҳозиргача маълум бир йўлга қўйилмагон чатоқ ишлардан бири вақф ишларидир. Инқилобдан бери вақф ишлари учун юзларча комиссиялар тузилди. Турлук лойиҳалар ясалди. Лекин қутилган бир натижа чиқмади.

Кейинги вақтларда вақфларни халқ қўлига бериш сиёсати майдонга чиқди. Бунинг учун ТурЦИК томонидан бир лойиҳа тузилиб, қози ва мударрислар қурултойидан ҳам ўтказилди. Самарқанд, Фарғона областларида вақф шўролари тузилиб ишга ҳам киришилди. Сирдарё областида ҳам мундан бир ой муқаддам турлук ташкилотлар тарафидан вақф шўроси учун вакиллар сайланиб тегишлик ўрунларга топширилди. Эски шаҳар ижроқўмида сайлов қарорномалари ойлаб ётгондан сўнгра тасдиқ қилинуб, музофот ижроқўмига топширилганлиги эшитиладир. Ҳар ҳолда у ерда ҳам ётаёта зериккач, ундан ҳам тасдиқ қилиниб, Сирдарё-мизда ҳам вақф шўроси ишга киришса керак.

Вақф шўролари ишга киришган билангина қутилган натижа чиқарми, йўқми? Унисини келгуси кўрсатур. Ёлғуз ҳозиргача вақф ишларини бу тариқа чатоқ ҳолда қолдируб келган туб сабабларнинг энг каттаси вақфларни сарф ва бошқариш тўғрисидаги фикрларнинг турлуклигидир. Бир-бирисига тамом тескари бўлгон бу фикрлар бирлашмаган тақдирда вақф ишлари тағин чувалур. Ҳар ким ҳар томонга қараб тортар. Уришилур, сўкишилур. Натижада, такрор воқифларнинг тоғ каби мадрасалар бино қилишдан ва улардаги ўқувчи ва ўқитғувчиларнинг таъминоти учун қолдиргон миллионларча вақфларидан куткан мақсади муқаддасалари шу чоқгача бўлуб келганидак поймол бўлур. Бунчалик вақфлар, бунчалик мадрасалардан халқнинг маориф ва маданияти номига фойдаланиш мумкин бўлмас.

Бошқа мутараққий ислом мамлакатларда кўбдан бунини тушуниб, бу тўғридаги ихтилофи афкорни ордан кўтарганлар. Вақф ишларини маълум бир йўлга қўйиб маориф бюджетининг буюк бир қисмини вақфдан таъмин этканлар.

Биз ҳам вақфлардан маориф йўлида керагича истифода қилмоқ, воқифларнинг руҳларини шодлантормоқ бўлсак, аввало, бу тўғридаги ихтилофларни бир ёғлиқ қилуб, фикрларни бирлашдиришимиз керакдур. Вақф ишлари тўғрисида инқилобдан бери бошлуча тўрт

фикр рул ўйнаб келди: 1-ҳасадчилар; 2-тафритчилар; 3-ифротчилар; 4-муътадиллар фикри.

Ҳадисчилар кимлар? Маълумки, Туркистон вақфлари мусулмонлар тарафидан дин, маориф ва маданиятлари учун тахсис этилиб қолдирилган хос ва холис сармояи миллияларидир. Бошқа миллатлар қаторида умумий маориф сармоясидан фойдаланиш устига, ўзларининг ушбу миллий сармояларини ҳам яхши бир йўлга қўя олсалар, эҳтимолки, тез кўтарилиб (тараққий қилуб), ўзларини мустамлакачилар қуллуғидан қутқарсалар, ерлик халқнинг доимо жаҳолатда қолуб қул бўлуб туришларини истаган мустамлакачилар, албатта, буни кўралмайдилар. Ҳасад қилурлар. Шунинг учун қайси йўл бўлса-бўлсун, вақфларни ё бутунлай хазинага олмоқ ва ё ҳеч бир яхши йўлга киришга йўл бермасдан, ҳаминша чатоқ бир ҳолда қолдириш ҳаракатида бўлурлар.

Вақф ишлари дуруст бир йўлга кира бошладими, даррав бир чатоқ чиқариб ишни бузадирлар. Бу жиноятни тўғридан-тўғри ўзлари қилмасдан, ерликлардан бир неча алданган ёки сотилган «кишилар» топиб, улар воситаси билан ишлайдилар-да, лабларини ялаб: «Ерлик ишчиларнинг ўзлари ундай истайдилар», деб кўзларини лўқ қилуб қараб тура берадилар. Жуда бўлмоғон тақдирда, отини «Шарқ сиёсати» қўйиб, вақфларни подшоҳ замонасидек бутун муллоларни ўз ихтиёрларига қолдириш фикрини қувватлайдилар. Бундан мақсадлари эса, бир оз вақт шундай қолдириб, замони келганда: «Қачонгача муллолар вақфни ўринсиз еб ётадилар, буни хазинага олмоқ керак», деган бир фикрни қувватлаб ўтқаришдир.

Мана бу фикрани биз ҳасадчилар, мустамлакачилар, ерлик халқ кўтарилишини истамагувчилар деб таъбир этамиз. Инқилобдан бери вақф ишлари шул фикрнинг ҳабис фикрига қурбон бўлуб келди. Кейинги, ТурЦИК лойиҳаси ила шояд бу фикрнинг фикрига хитом берилган бўлур, деб умидланамиз.

Тафритчилар кимлар? 19 нчи асрнинг бошларидан то Русия инқилобигача бўлган бир муддатда Туркистон мадрасаларининг тарихини ва бунда бўлган таълим-тадрис йўлларини, вақфларда бўлган суъиистеъмолларни ва етишдирган шогирдларини бир даража назардан кечирилса, кўнглида андак миллий ва диний ҳисси бўлган ҳар кишининг кўзидан беихтиёр ёш оқадир. Бу хусусда ҳозиргача кўб ёзилди, сўзланди,

такрор тафсиллаб ўлтиришни лузуми йўқ. Фақат шунигина айтиш мумкинки, сўнг асрларда кўб мадрасаларимиз диний ва дунёвий илмлардан тамом тозаланиб, холис ишсизлар еткуза турган бир танбалхона ҳолига келган эди. Ўтканда Бу-Али, Форобий, Тафтазоний каби ҳақимлар ва олимлар етишдирган Туркистон мадрасалари кейинги кунларда тузукроқ бир мударрис ёхуд имом ҳам етишдира олмайтургон бир ҳолга тушган эди. Ҳозирда мавжуд баъзи дурустроқ мударрис ва имомларимиз эрса, мадрасаларнинг тартиблиги соясида эмас, мадрасаларнинг тартиб ва қонуни хорижида ўзларининг қилгон хусусий ташаббус ва ғайратлари орқасидагина, фавқулодда заколари соясидагина етишкандирлар.

Вақф тўғрисида шундай бир фикр борки, вақфларни илгаригидек ҳар бир мадрасанинг ўзига бериб ва ҳар бир мадрасага икки-уч мударрис белгулаб, уларнинг шогирдлари бўлсун-бўлмасун, мадраса вақфини баҳузур еб ётишларига йўл берилсун эмиш. Шундай бўлгон тақдирда, тадрижан шогирд ҳам йиғилар эмиш ҳамда воқифнинг шартига ва шариатга мувофиқ бўлар эмиш. Қисқаси, Никалай замонида мадрасалар ва вақфлар қандай идора қилингон бўлса ва нималар ўкутулгон бўлса, ҳозирда ҳам шундай бўлсун эмиш.¹ Ислоҳи масаллоҳдан ҳеч бир оғиз очилмасун эмиш.

Бу фикрнинг бошида турғувчилар ҳар кимга маълум. Биз буларни тафритчилар ва анфасачилар, замондан хабарсиз, халқни қоронғуда қолдирғучилар деймиз.

Ҳасадчилар ила тафритчилар баъзи моддаларда бирлашиб ҳам кетарлар. Фақат ҳасадчилар билиб ва тафритчилар алданиб бирлашурлар.

Ифротчилар кимлар? Ҳасадчиларнинг сиёсати ҳабисасига тушунган ва тафритчиларнинг жаҳолат таассубидан куйганлардан учунчи бир фикр келиб чиқадики, булар «Кўй, бу мадрасаларингдан ва бу муллоларингдан ҳеч бир умид йўқ. Модомики, вақфлар ўз ихтиёримизга берилди, халқ назарига бир неча мадрасаларни лиқиллатиб қўяйлиқ-да, вақф бадаллари ила бир неча ибтидоий мактабларни тарбия қилайлиқ, бизнинг ҳаётимиз ва нажотимиз шул мактабларга боғлиқдир. Эскини ҳар қанча ямасангда — эски. Эскини ямаб овора бўлуб

---

¹ Чорқароёят деган эски юнон мантиқши ва унинг ҳошияларини ўқуб, кун кечириш бўлса керак.

Ўтиргандан кўра, бутун ташлаб, янгисининг ҳаракатида бўлгон яхши» дейдилар. Биз буларни ифрочилар, узоқни кўра олмағувчилар, янги қилиб бераман деб уҳдасидан чиқолмай, халқни эскидан ҳам махрум этиб, ялонғоч қолдирғувчилар, деб таъбир этамиз.

Муътадиллар кимлар? — Бу ҳақда келар сонда.

М. Қ
«Ҳақиқат» журнали, 1922 йил,
2-сон, 13—15-бетлар.

Изоҳлар: Вақф — масжид, мадрасалар таъминоти учун белгилаб қўйилган даромадди ер, дўкон, сарой, тегирмон ва ҳоказо мол-мулклар, ТурЦИК — Туркестанский Центральный Исполнительный Комитет (Туркистон Марказий Ижроия Қўмитаси), собиқ Шўролар даврида Туркистон Автоном Республикасининг юқори ижро муассасаси. Мударрис — мадрасада дарс ўтувчи. Воқиф — вақф эгаси. Мутараққий — тараққий этган, ривожланган. Истифода қилмоқ — фойдаланмоқ. Ихтилоф — қарама-қаршилик, келишмовчилик. Тахсис — махсус. Сармоия миллия — миллий бойлик. Фирқа — гуруҳ. Ифротчилар — чегарадан оширувчилар, бирор нарсага ҳаддан ташқари ҳолатда бўлувчилар. Муътадиллар — ўртача йўлни тутувчилар, меъёрида иш олиб боровчилар. М. Қ. — Мунаввар Қори. Хабис — ёмон, ярамас, ифлос. Хитом — яқун, охир, тугалланиш. Бу ҳақда келар сонда — навбатдаги сони чиқмаган, журнал чиқишдан тўхтатилган.

*Нашрга тайёрловчи ва изоҳлар муаллифи:
Бойбўта Дустқороев.*

ЖАМИЯТ ҚАНДАЙ ОЧИЛУР?

Маориф ва маданият боғчасининг биринчи дарвозаси — мактабдур. Ер юзидаги маорифли миллатларнинг ҳар бирлари маданият боғчасина шул дарвозадингина кирмишлар, яъни маориф ва маданият йўли-на сафар програми ясаганда биринчи моддасина шул «Мактаб очмак» масъаласини қўймишлар, ишларини шул «Мактаб»дангина бошламишлар. Мактаб очуб билфёъл иш бошлагонларидин сўнгра ҳар тарафдин турли-турли нуқсонлар ва эҳтиёжлар кўрила бошламишдир. Мактабни очуб қўяқолгон ила иш битмаслиги,

балки унинг тараққий ва давоми учун моддий ва маънавий ёрдам ва маъовинатлар, ғайрат ва ҳимматлар лозим эканлиги оғлашилмишдир. Бунинг учун энг яхши чора ўлароқ «жамият»ни очмишлар, яъни расмий бир қонун доирасинда халқдин иона йиғиб, очилмиш ва очилдургон мактаб ва дорулулумларнинг нуқсон ва эҳтиёжларин енгиллик ила ислоҳ ва адо қилмак усулини ижод этмишлар. Бора-бора бу «Жамият» шул қадар тараққий қилмиш ва аҳамият касб этмишки, маданий миллатларнинг бутун тараққиёти диния ва эҳтиёжати майллари учун энг ишончли суянчуқ ва муттақо эттихоз ўлунмиш уларда маданият нарвонининг биринчи босқичи мактаб, иккинчиси жамият экан, ҳозир кўп ерларда мактабни иккинчиликка қолдириб, биринчи босқичлик ном муқаддасасини жамият ўзина олмишдур.

Маориф ва маданият йўлига янги қадам қўя бошлагон Туркистон мусулмонлари ҳам табиий шул босқичларни босмакка ва шул дарвозалардан кирмакка мажбурдурлар. Биноилло, ҳозирда бизим Туркистон тараққийпарварона кўпроқ шул мактаб ва жамият атрофида айланмакдалар. Лекин бу мактаб ва жамиятларни очмак учун қандай тадбурулар лозим? Ҳукуматдан қайси йўл ила ижозат олинур? Қандай устаф ва программалар ила очмак фойдали бўлур? Мана бу хусусларда идорадан йўл машваратлар сўраб мактуб ёзувлар. Бундай мактублар ниҳоятда кўб бўлгонлиги учун ҳар бирини айрим-айрим жавоб ёзуб ўлтурмак идора учун хийла мушкуллик берадур. Тараққий миллат маориф учун бундай фойдали ишларга ташаббус қила бошлагон зотларга ташаккур айтмак ила баробар сўрагон саволларининг жавобини хусусий мактуб ила беролмаганимиз учун афвуларини рижо қилурмиз ва жамият очмак хусусидаги саволларина жавобан ушбу мақола-ни тақдим қилурмиз: ҳозирда Тошканд, Урунбурғ, Қозон, Баку ва Боғчасарой каби мусулмони кўб бўлгон шаҳарларнинг ҳар бирида мусулмон жамиятлари вор. Бу ерда жамият очмоқчи бўлгон кишиларга аввало шу шаҳардаги жариди идораларина ёхуд машҳурроқ кишиларга мактуб ёзуб, жамият қонунномасини, яъни устафини сўрамак лозим. Мактуб олгон зотлар ҳам бундай фойдали илтимосни аҳамиятсиз қолдирмасдан, устафни топуб юборурлар. Мана бу устафлардан бир нечасини қўлга киритгандан сўнтра беш-олти киши бир ерда ўлтуруб, шул устафларни ўқуб чиқурлар. Машва-

рат қилишуб, шулардан бирини айнан ёхуд бир оз
ислоҳ ила қабул қилурлар ёхуд бунлардан интихоф
қилиб, янги бир устаф ясарлар. Жамиятга муносиб
бир исм топуб кўюрлар. Устаф сайламоқ ёхуд интихоф
қилмак ва қайси моддаларини нима учун киритилган-
лиги аҳли мажлиста яхшилаб тушундурмак учун маж-
листа замондан ва илми ҳуқуқдан, ҳеч бўлмағонда жа-
мият ишларидан хабардорроқ бир кишининг вужуди
лозимдур. Устаф ясалуб тамом бўлгондан сўнгра «Ушбу
аризамиз баробаринда топширулмиш қонун доирасин-
да бир ариза ёздуруб, лоақал беш кишидан ус-
таф ҳам аризани имзолатуб ва айни губернаторга топ-
шурилур. Ушбу ариза ва устафга қўл қўйгон кишилар
жамиятнинг муассислари деб аталурлар. Ҳукуматнинг
рухсат бермоғи осонроқ бўлсун учун устафнинг кўп
кенгайиб кетмаслиги ҳамда муассисларнинг ҳукумат
қошида эътиборлироқ кишилардан бўлмоқлари яхши-
роқдур. Бундай кишилар топилмогон тақдирда суд
ҳукми ила айбланмағон ва ҳукумат қошида сиёсий
жиҳатдан шубҳали саналмағон ҳар бир кишининг му-
ассисликка киришмоғи мумкиндур. Ариза берилгон-
дан сўнгра муассисларни тафтиш ва испрафка қилиб
кўрмак учун аризалари полиса (полиция) идорасина
топширилур. Бу вақтда эҳтимолки, баъзи билмогон ки-
шилар тарафидан кўрқитувлар ҳам воқеъ бўлур. Жами-
ятга ижозат сўрамак мухолифи низом бир иш бўлмай,
халқ учун ҳам, ҳукумат учун ҳам фойдали бир иш
бўлгонлиги учун бундай кўрқуш ва кўрқутишларга са-
баб бўладурғон ҳеч бир нарса йўқдур. Биноилло, ҳеч
бир кўрқмасдан, чарчамасдан бу ишнинг орқасидан
юрмак лозим. Агарда бирор сабаб ила биринчи марта-
бада тасдиқ қилинмасдан рад қилинса, они тузатуб,
иккинчи мартаба, иккинчи мартабада рад қилинса,
ўнинчи мартаба мурожаат қилмакка аввалдан жазм ва
қарор бериб қўймак керак. Агарда муассислар орасин-
да бу ишнинг орқасидан юруга лойиқ кишилар бўлма-
са, ёнларига бир адвакат ёллаб, шунинг воситаси ила
иш юрутилса, яна енгилроқ бўлур. Жамиятга рухсат
берилгондан сўнгра, аввало муассислар йиғилишиб,
ўз ораларидан бир садрнишин, бир саркотиб ва бир
хазиначи сайларлар. Қолгонлари идора аъзоси ҳисоб
ўлинулар. Бу кундан эътиборан жамиятнинг ҳақиқий
хизмати бошланур. Пул топмак, аъзо кўпайтурмак ва
қонун доирасида жамият воситасила манфаати умуми-

яга хизмат қилмак каби улуғ ҳиммат, ғайрат ва фидо-корликларга навбат келур. Фақат иш бу даражасига етганда муассислар ёнина яна бир неча ўзлари каби чин фидокор миллат ходимлари тўплангон бўлуб, мақсудларина оҳиста-оҳиста ета бошлайдилар. Ишда миллий бир жамиятни вужудга чиқармак учун керак бўлгон йўл, тартиб ва тадбирлар шундан иборатдур.

Фард:

Кушеш бадасту по ёин аз асар
навмид нест,
Инзор дом охир мекашад нахжирро.

«САДОИ ТУРКИСТОН»,
1914 йил, 22-сон

Нашрга тайёрловчи: Улугбек Долимов.

КУЗ

Кузнинг совуқ ели эсиб,
Сарғайтирди ёз юзини.
Ўсимликлар титраб, қақшаб,
Тутолмай қолди ўзини.

Кўк юзини булут қоплаб,
Қишлоқ элин сиқиштирди.
Экинчилар шошиб-пишиб,
Экинларин йиғиштирди.

Куз аскарлари келди босиб,
Қирилди япроқлар, ўтлар.
Гўё бунинг мотамида
Кўз ёшин тўқди булутлар.

Гулларнинг ранги сарғайди,
Тўкилди ерга япроқлар.
Қарғаларга макон бўлди,
Булбулдан айрилиб боғлар.

Эргалаб кўрсанг қировлар,
Оқартирган ер юзини,
Кечкурун булут қоплаган,
Кўкнинг ой ҳам юлдузини.

Севинганидан олақарға
Қағиллайди бүйнин чўзиб.
Қўрққанидан боғчачилар
Узумларини олди узиб.

Эй куз. Сенинг ишларингдан
Бир яхшиси эсга келди:
Ёз бўйи ёпиқ турган
Мактаблар сенда очилди.

ҚИШ

Қиш қиличин олиб келиб
Чопди чаманнинг гулларин.
Фунчаларини хазон этиб,
Кўкка совурди кулларин.

Битди тириклик олами,
Қотди ҳама ўлик каби.
Қор кафанига чулғади,
Боғ билан тоғу чўлларин.

Қишнинг ўзи каби (...)
Қарғалари қағиллашар.
Ёмғир ва қор аралашиб,
Лойга тўлатди йўлларин.

Уйида йўқ ўтин, кўмир
Қиш куни камбағалларнинг.
Титрашади дириллашиб,
Ишқаб оёқ ва қўлларин.

Ишлаётибди ишчилар,
Қишнинг совуқ шамолида.
Қор билан муз орасида,
Уйламай ўнг ва сўлларин.

Чилла тун, совуқ ҳаво,
Масжид ичида бир гадо
Кийгали бир тўн тополмади,
Устига ёпди жулларин.

Бор кишилар равомидир,
Кийса ўзи қават-қават.
Ҳолига шафқат этмаса,
Юртнинг бева, туллари.

Тапбалликдир бизга душман, ишламоқнинг
замонидир,
Тиниб турмас «Ёшман» деган иш инсоннинг
бир жонидир.
Тирик бўлсанг, кўзғол ўртоқ.
Кўлга ишни тез ол ўртоқ.

Жаннат каби гўзал юртинг йиғлаб сендан иш кутади,
Сенда кўргач ишсизликни ҳасрат чекиб қон ютади.
Тур ўрнингдан, оч кўзингни,
Айт ёвингга сўнг сўзингни.

Ёвинг кимдир, биласанми? Нодонликдир,
ялқовликдир,
Ёвга қарши курашмаслик кўрқоқликдир, анқовликдир.
Иш қиличин тур, кўлга ол.
Ёвга қарши чиндан кўзғол.

ҲАР КИМ ЭККАНИНИ ЎРАР

Бир кишининг отаси
Кўп яшамиш, қартаймиш.
Соч-соқоли оқармиш,
Беллари кучдан қолмиш.

Нон еганда лаблари
Бурни билан сўзлашур.
Чой ичганда кўллари
Қалтирашиб титрашур.

Бели икки букилган,
Юрай деса, юролмас.
Бир ўтирса, ўрнидан
Кўтармасанг, туролмас.

Ўғил, келин, неvara
Зерикдилар бу ҳолдан.
Қутулмоқчи бўлдилар,
Бир иш қилиб чолдан.

Кириб бир хилват уйга,
Сўзлашдилар учовлон.
Ўғил билан неvara
Қилди ўз фикрин баён.

Сўзлар бир оз чўзилди,
Мажлис узоққа кетди.
Навбат келди келинга,
У ҳам ўз фикрин айтди.

Келин деди: «Сизларнинг
Тўғри эмас ўйингиз,
Энг яхшиси сахрога
Олиб чиқиб қўйингиз.

Биров кўмар ўлигин,
Кўрмас бизнинг кўзимиз.
Машаққатсиз бу ғамдан
Кутулгаймиз ўзимиз».

Ўз фикрини сўзлашда
Келин уста йўл топти.
Бир оғиздан мажлисда
Келиннинг фикри ўтди.

Ўғил билан невара
Кун кеч бўлгач турдилар.
Кўтардилар у чолни,
Сахро томон юрдилар.

Бир ўринга етганда,
Сўзга кирди чол.
Деди: «Ўғлим, сўзимга
Бир оз қулоқ сол.

Мен отамни бир замон
Бу ўринга келтириб,
Ташлаб кетган чоғимда
Қолган эди термулиб.

Навбат келди ўзимга,
Сен ҳам мени келтирдинг,
Мен отамга на қилсам,
Энди менга сен қилдинг.

Менга ярар шул ўрин,
Бир кун сенга ҳам ярар.
Эл аро бор бир матал: »
«Ҳар ким экканин ўрар».

Бу сўзларни эшитгач,
Ўғил ҳўнграб йиғлади.
Отасига узр айтди,
Хизматга бел боғлади.

*Наширга тайёрловчи:
Улуғбек Долимов.*

ЗАМОНДОШЛАР МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ ҲАҚИДА

«Миллий истиқдол»нинг фаолларидан бўлган Тангриқулихожи Мақсудовнинг тергов даврида ёзиб қолдирганларидан:

1919 йилдаги январь воқеаси даврида эски Жувадаги босмаҳонанинг иккинчи қаватида ёшларнинг бирлашган йиғилиши бўлди («Бирлик» ташкилотини ташкил этишга бағишланган — С. Х).

Бу йиғилишда Саъдуллаҳўжа Мунаввар Қори билан ўпишиб сўрашади-да, мен эсэрман, Ватан учун хизматга доимо тайёрман деб айтади. Бу ерда Акмал Икромов раҳбарлигидаги «Изчилар» музика оркестри ҳам бор эди. Музикачилар унинг бошқарувида «Яшасин Мунаввар Қори! Яшасин миллат!» деб ашула айтади.

Тошкентда уни билмайдиган одам йўқ. У жадидларнинг буюк кишиларидан бири «Шўрои Исломия»нинг асосий ташкилотчиси бўлган. Биринчи марта у билан 1918 йилда Мирҳабибнинг уйида бўлган йиғилишда танишганман. Менга, шунда тарғибот ишлари олиб боришим тайин бўлади. Буни мен Муродхўжа домла, Обидхўжа, Усмонхўжалар билан биргаликда бажарганман.

Лазиз Азизоданинг тергов вақтида айтганларидан:

Мунаввар Қорига қуйидагича баҳо бериш мумкин: у ташкилотнинг яккаю ягона раҳбари, теран ақиллик мафкурачи, илҳомлантирувчи, стратег, уста дипломат ва бошқа шу каби жуда ижобий киши ҳисобланади. Унинг ақл-заковати ҳар доим ҳиссиётдан устун бўлган, шунинг учун ҳам у ўз ҳаракатида камдан-кам хатоликка йўл қўйди. Агар Мунаввар Қори ташкилотга раҳбар бўлмаганида, у бу қадар муваффақиятларга эриша олмас эди.

* * *

Фитрат Мунаввар Қорини кучоқлаб йиғлайди: «Биз бундай инқилобни хоҳламаган эдиқ. Биз фақат амирни ағдариб адолатли жамият барпо қилмоқчи эдик...»

1957 йилда Мунаввар Қори билан бирга қатагон қилинганларни оқлаш учун тайёрланган маълумотномадан кўчирма:

Иш бўйича асосий бош айбланувчи М. Қ. Абдурашид (хон)овдир. У ўзининг шахсан иқрор бўлишича, 1904—1921 йилларда маҳаллий аҳоли орасидаги ҳар хил ташкилотларда фаол қатнашган. Уларнинг аксариятига раҳбарлик қилган...

«Миллий иттиҳод» асосан олдинги «Турк одами марказияти» (Турк федералистлари иттифоқи), «Иттиҳод ва тараққий» («Бирлик ва тараққий») каби миллатчи ташкилотларнинг иштирокчиларидан ташкил топган. Уларнинг фаолиятида Абдурашид(хон)ов фаол қатнашган. 1921 йилнинг бошларида «Миллий иттиҳод» (Миллий бирлик) марказий кўмитаси аъзоси Абдурашид(хон)ов ушбу иш бўйича айбланувчилардан Т. Х. Мақсудов, И. Ибрагимов ва У. Тўхтаўжаевларга Бухородан Тошкентга, ундан сўнг босмачилик бошлиқларидан бири Раҳмонқулов қароргоҳига бориб босмачиларни ҳарбий ишга ўргатиш учун буйруқ беради.

Раҳмонқул қароргоҳида бўлган У. Тўхтаўжаев («Миллий иттиҳод» Марказий кўмитаси аъзоси, кейин четга қочиб кетган) Садритдинхон диктовкаси билан Тошкентда ўтаётган Туркистон Компартияси қурултойини адресига Фарғона вилояти мухториятини ташкил этишни талаб этувчи ультиматум хатини ёзади. 1926 йилда Абдурашид(хон)овнинг кўрсатмаси ва иштироки билан «Миллий иттиҳод» «Миллий истиқлол» деб қайта ташкил этилиб, ўзининг кўпоровчилик фаолиятини тиклайди. 1926—1929 йилларда Абдурашид(хон)ов «Миллий истиқлол»нинг гоявий илҳомчиси сифатида, унинг фаолияти устидан умумий раҳбарлик қилади. Ҳатто Тошкентдаги афғон консуллиги билан яширин алоқа ҳам ўрнатади. Абдурашид(хон)ов «Миллий истиқлол»нинг Наманган ва Самарқанд бўлимларига махсус чопарлар юбориб, уларга ғайришўровий миллатчилик ишларини олиб бориш учун амалий кўрсатма бериб туради.

«Миллий иттиҳод» ташкилотининг фаол бошлиқларидан бири Салимхон Тиллахонов шўрога қарши миллатчилик фаолияти юритишда шахсан Муннаввар Қори Абдурашид(хон)овнинг кўрсатмасига кўра, «Миллий истиқлол»нинг «учлик» раҳбарияти таркибига кириб,

унга янги кишиларни жалп қилади, шунингдек Наманган ва Самарқанд бўлимлари билан жинояткорона алоқада бўлади, Наманган бўлими учун шўрога қарши қандай қилиб ташкилий иш олиб бориш тўғрисида йўриқнома (инструкция) ёзади.

«Миллий истиқлол» ташкилотининг асосий вазифаларидан бири мунтазам равишда «Мустақиллик» ғояси (шиори)ни тарғибот қилишдан иборат бўлган. Бунинг учун эса «гап» деб номланган йигинлардан кенг фойдаланилган. Уларда фақат «гап»чиларнинг ўзлари-гина эмас, балки бошқа кишиларга ҳам аксилшўравий руҳ сингдирилади. Масалан, улар, яъни «гапчилар» шўро ҳукумати — «собик рус империализмининг бошқача формаси», «Ўзбекистон қизил колония», «Руслар Ўрта Осиёни ўз колониясига айлантирмоқчи» деб арз қилмоқдалар.

Проф. доктор Иброҳим Ёрқин (55)

Туркистонда уйғониб миллий ҳаракатлари ва Мунаввар Қори

Туркистонда янги типдаги мактабларнинг очилиб, халқнинг маърифатдан баҳраманд бўлиши ва турклик шўурининг уйғотилиши билан боғлиқ масалалар ўрганилаётган вақтда энг аввало узоқни кўра олган, маърифатпарвар раҳбар Мунаввар Қори ва унинг атрофида уюшган маслакий биродарларини кўрамиз.

Мунаввар Қори, Туркистонда 1930 йилгача бўлган даврда етишган миллиятчи ойдинлар учун сўзнинг том маъноси билан айтилганда, маслак ва юксак ғоявий илҳомлари манбааси сифатида шуҳрат топган сиймодир.

Йигирманчи юзйилликнинг бошидан 1935 йилларга қадар бўлган вақт оралиғида Туркистонда кечган барча миллий ҳаракатларда Мунаввар Қорининг амалиёти ва маслакий раҳбар сифатидаги ўрни ва нигоҳ-бонлиги кўзга ташланади. Бу даврдаги мактаб таълими изланишларини ва миллий ҳаракатларни Мунаввар Қорини бир четда қолдириб олиб қараш жуда қийин. Шу сабабдан ушбу мақола сарлавҳасини юқоридагидек аташни ўринли деб топдим.

Мунаввар Қорини («Қори» атамаси Туркистонда «Ҳафизни Қуръон», яъни «Қуронни ёд олган ва ифода-

ли ўқий олувчи» иборасининг муқобилидир) майдонга келтирган маслакий ҳаракатларнинг ҳақиқий баҳосини бера олиш учун Туркистонда ана шу давр арафасидаги аҳволни қисқача кўздан кечириш лозим.

Туркистонни ўрис истилосига дучор қилган фалокатлар орасида балки энг аввалида муайян қолипга тушиб қолган диний таълим-тарбиядан бошқасига йўл бермаган, қадимги эътиқодга кўр-кўрона боғланиб қолган, мутаассиб ва расмиятчи усулдаги мактаб ва мадраса тизимларининг юз йиллар давомида ҳеч бир ўзгармасдан муттасил давом этиб келганлиги бўлди.

Туркистон ўрис истилосига учрагандан кейин эса, маданият келтириш даъвосини қилган чор мустамлака идораси Туркистоннинг ерли халқини маърифатлашишига ва илм-фаннинг ёйилишига ёрдам бериш ўрнига, аксинча, чириган эски усул мактаб ва мадрасаларни ҳеч бир янгилик ва ислоҳ қилмасдан давом эттиришга ғайрат қилган, киришган эди. Мустамлакачи Ўрис идорасининг барча бу уринишлари халқни билимсиз, дунёдан хабарсиз қолақлик ва қоронғилик аҳволида тутиб туриш эди. Чор ўрусияси замонавий билим бериш ўрнига, фақат ўрисча ўқиш-ёзишни ўргатадиган ўрис-ерли мактабларни очиб, дунёдан хабарсиз чала-чулпа ўрисча ўқиб, ёза оладиган, манфаатларга кўра Ўрис идорасига боғлиқ ва Ўрусияга оид барча нарсага ром-махўлиё бўлишдан нарига ўтмайдиган таржимонлар етиштиришни кўзлаган эди. Халқ жаҳолат ичида эди ва иқтисодий эзиш оқибатида кенг халқ қатламлари тобора фақирлашмоқда ва кун кечириш шарт-шароитлари қийинлашмоқда эди.

Чор Ўрусияси ўз қўли остидаги туркий халқлар орасида қадимдан мавжуд бўлган яқинлик муносабатларини узиб ташлаш сиёсати олиб борилар, мактабдорлар ва дин одамларининг бир-бирига ёрдамчи бўлишларига тўсиқ бўлишига ғайрат сарфланар эди; шу билан боғлиқ қонунлар чиқарилар эди. Бунга мисол сифатида Туркистоннинг шимолидаги қозоқ турклари ўлкасига Туркистон жанубидан ва Идил — Ўролдан мактабдор ва дин одамларининг боришларининг таъқиқланганлигини кўрсатишимиз мумкин.

Бошқа тарафдан ўрис ортодокс калисоси миссионерлари ва махсус мақсадлардан етиштирилмиш шарқшунос мутахассислар ҳам фаолиятда эди; халқни тарихидан, адабий тилидан, миллий маданият ва анъаналаридан ажратиб, ўрислаштириш учун замин ҳозир-

ламоқда эдилар: Ильминский ва у етиштирган Остроумов каби миссионерлар туркларни ўрислаштириш учун, бугун Совет Ўрусияси уста бир тактика билан ва зўрлаб қабул қилдирган шаклда, аввало ҳар бир элатга алоҳида-алоҳида ўрис (кирил) ҳарфларини қабул қилдиришга ва сўнгра эса маҳаллий шеъвалар асосида, мазкурлар (шеъвалар)ни бир-бирларига алоқаси бўлмаган, мустақил ёзув тиллари ҳолига келтиришга киришган эди. Бугунги Совет Ўрусиясининг турли туркий халқларига қабул қилдирган ўрис алифболари ва турли туркий халқлар шеъваларини мустақил ёзув тиллари сифатида қарор топтириш сиёсати янғидан ижод қилинган сиёсат эмас. Юқорида айтилганидек, бу сиёсатнинг илк наъмуналарини чор Ўрусияси ортодокс калисоси миссионерлари кўрсатган эдилар. Шу типик мисол, Советлар Москва империализмини баргараф этганликлари ва Совет тузумининг миллий маданиятларини уйғунлаштирганликлари ҳақидаги даъволарга қарамай, бу тузумнинг ҳам жуда қўйинни пуч ёнғоққа тўлдирадиган узоқни кўзлаган, ғаразли сиёсатида чор Ўрусиясининг туркий халқларни бир-биридан айириш, муштарак адабий тил ўрнига қабила (бу ерда «элат» маъносида) шеъваларнинг ёзув тили сифатида қарор топтириш ва уларни миллий маданият ва анъаналаридан маҳрум этишга қаратилган ғаразли режаларнинг маккорона, бироқ янада таъсирли шаклда ва қизил тузумнинг барча зўрлов-қатағонлар ва бошқа воситаларидан фойдаланган ҳолда тадрижий давом эттирилганлигини кўрсатади.

Туркистонда уйғониш ҳаракати

Чор Ўрусияси бўйинтуруғидаги турклар орасида қолоқликдан қутилиш, замонавийлашмоқ ва миллий маданиятни қарор топтириш ҳаракатлари Идил—Ўрол, Крим ва Озарбайжон туркларида Туркистонда бирмунча эрта бошланган эди. Туркистонда 19-юз йилликнинг охири арафаларида, ўрис мактабларида етишган ёхуд бўлмаса эски мактабларда етишиб, бошқа туркий ўлкаларнинг замонавийлашиш жараёнларини ўрганиб ва энг аввало Туркиядаги, яқин ислом ўлкаларидаги ҳуррият ва таълим-тарбиядаги ислоҳ ҳаракатларини ўз кўзлари билан кўриб, ёки бўлмаса китоб, газета, мажмуалар ва шахсий алоқалар воситасида ўрганиб кўзи очилган ва истиқлол йўлига кирган кишилар чиқа бош-

лаган эди. Улар янги усулда мактаблар очиш, бошқа ўлкаларга талабалар юбориш йўли билан ўқимишлиларни етиштириш учун уюшма жамиятлар («жамияти хайрийя»лар) ташкил этиш, китоб, жариди ва мажмуалар чоп этиш йўли билан миллатни уйғонтиришга ғайрат қилар эдилар. Талабалар жўнатиладиган экан, энг аввало Туркияга талаба юборишга қаттиқ киришган эдилар. Маданий ҳаётни Фарб маданияти анъанаси асосига кўра янгидан жонлаштириш йўналишидаги ҳаракатни йўлга қўйганларни «Жадидлар» ёхуд бўлмаса «Жадидчилар» дейилар эди. Улар муъалим, зиёли дин одамлари, ёзувчилар ва жаридачилардан иборат бўлиб, миллатга бирон жабҳада бўлса-да, фойдали бўлишга киришган эдилар.

Туркистондаги бу замонвийлашиш, тамомила янги асосдаги таълим йўли билан ўлкани қолоқликдан қутқариш ва миллий шуурни уйғотиш ҳаракатларини илк бор бошлаган кишилар орасида энг кўзга кўринган ва бошида келган сиймо, халқ орасида соддагина қилиб «Мунаввар Қори» номи билан танилган Абдурашидхон ўғли Мунаввар Қоридир. Қори 1880 (56) йилда Тошкентда дунёга келди. Отаси Абдурашидхон жуда кичик ёшлигидаёқ вафот этганлиги учун уни эски усулдаги таълим билан шуғулланган (Отин ойилик қилган) онаси Хосият Хоним ўстирди. Мунаввар аввало Ҳофиз Қуръон бўлди, унинг «Қори» лақаби билан машҳур бўлиши ана шундан. Сўнгра, бир муддат Бухоро мадрасасида ўқиди, Тошкентга қайтгач бир маҳалла Жомеъсида имомлик қила бошлади.

Бу сурола Қрим, Кафқозия ва Идил—Ўролдан бир қатор нашрлар келар эди; шахсий муносабатларнинг ҳам таъсирида янги миллий усулдаги таълим ва масалакий жараёнлари ёйила бошлади. Янгилашиш ғоясининг қарор топишида энг аввало Туркиядан келган, қисман Эрон ва Ҳиндистондан келган нашрларнинг; Туркияга қилинган саёҳатлар асносида қозонилган интибоҳларнинг ва шахсий учрашувларнинг ҳам буюк таъсири бўлганлиги бир ҳақиқатдир.

Мунаввар Қори Бухорода мадрасада ўқиркан таълим тизимининг фойдасиз бўлиб қолганлигини кўрди. Тошкентга қайтгач, бу тизим билан, жаҳолат билан мужодала олиб бориш лозимлигига қаноат ҳосил қилди. Янги усулга оид нашрларни қидира бошлади. Юксак зақоси соясида, янги усулда мактаб очишга ярарли билим тўплашга муваффақ бўлди. Бу Мунаввар

Қорининг Фаспирали Исмоил «Таржумон» жаридасидан ва айрим бошқа брошюралар ҳолида янги усулдаги таълимга оид чоп этилган нарсалардан фойдаланиши ва баъзи хусусларда ўзининг фаразлари натижасида ҳосил бўлганлигини тахмин этиш мумкин. Бунда Озарбайжон ва Қозондаги нашр-матбаачилик ва гоёвий ҳаракатларнинг ҳам таъсири бўлган. Айниқса ўтган юз йилликнинг сўнгги йилларидан бошлаб Туркияда хуррият жараёнларининг ва таълимда янгилик ва ислоҳот ғояларининг Жанубий Туркистонга катта таъсири бўлгани ва келтирилган асарларнинг ўқиб-ўрганилиши маълум ҳақиқатлардир. Мидҳат Пошо, Намиқ Камол ва Зиё Пошоларнинг мақолалари ва ғоялари Туркистонда ўша давр зиёллари томонидан ўрганилар эди. Хусусан, Машрутиёт (Конституцияли султонлик) эълон қилиниши арафасида ва ундан кейинги йилларда Туркиядаги янгилик ва хуррият ғояларининг зиёллар орасида жуда катта эътибор билан ўрганилганлиги ва ўзлаштирилганлигини, ёшлигимда муаллимларимнинг ва зиёли қариндошларимнинг қўлларида кўрганларимдан ва қилган суҳбатларимдан яхши хотирлайман. Уларнинг кўпчилиги Мидҳат Пошо ва Намиқ Камолнинг суратларини китоблари орасида сақлардилар.

1908 дан сўнгра эса, Туркиядан мужоҳидлар билан маслакий кишиларнинг расмлари ва бир қатор китоблари ва мажмуалари турли йўллар билан, яширинча келтирилар ва ўқилар эди.

Мунаввар Қорининг янги усулда мактаб очиши. Бухорода Жўрабой очган, фақат уч ойгина қисқа вақт ўтмасдан ёпилган мактабни назардан соқит қилинса янги усул мактабларининг дастлабкиси Мунаввар тарафидан 1901 йили июнь ойлари бошларида Тошкент шаҳрида очилди. Қори мактабнинг ўқиш-ёзишни қисқа вақтда ўргатишини, фойдали билимлар беришини кўрсатиш учун битириш имтиҳонларини талабалар валийлари ва бир қанча муҳолиф дин одамлари ҳузурда ўтказар бошлади. Унинг мактаби, айни замонда янги очиладиган бошқа мактаблар учун таълим методлари ва тартибни, амалий жиҳатдан ўрганадиган жой вази-фасини ўтади. Кейинчалик Фарғонанинг бир қатор шаҳарларида, Самарқанд, Хўжанд, Чимкент каби шаҳарларда янги усулда мактаб очган кишилар ундан таълим тартиби ва методларини ўргандилар. Мунаввар Қори етиштирган ёшлардан қобилиятли ва муаллимликка ҳаваслиларнинг бир қанчалари унинг ёнида қол-

дилар, билимларини орттирдилар ва муаллим бўлиб етишдилар.

Мунаввар Қори яна сўнгра, тўрт синфлик ибтидоий мактабда, кўшимча сифатида икки босқичли Рушдий (юқори) синфини ҳам очишга муваффақ бўлди; бу мактаб «Наъмуна мактаби» номини олди.

Мен илк таҳсилимни Эсон Ҳожа Хоннинг мактабида битирганимдан сўнгра, икки йиллик рушдий таҳсилимни Мунаввар Қорининг «Наъмуна мактаби»да рушдий синфида ўқидим. Янги усул мактабларининг сони ортган сари мактаб китобларига (дарсликларига) эҳтиёж ҳам ортди. Буни қўлга киритиш учун, биринчи синфларга алифбо китоби сифатида «Адаби аввал» ва иккинчи синфлар учун дарслик сифатида «Адаби соний» китобларини ҳозирлади. Яна сўнгра эса, жуғрофия китобини ҳам чоп этди. Яқин қариндошларига ҳам бу йўлда юриш учун ташвиқ қиларди. Шу туфайли яна бир қатор дарслик китоблари ҳозирланди. Рушдий синфлари учун Қозонда нашр қилинган ва ҳатто Туркиядан яширинча келтирилган китоблар қўлланилди.

Чор идораси ёш авлоднинг маърифат олишга ва халқни уйғонтирилишига ярайдиган бу янги усулдаги мактабларнинг очилишига монё бўлишига ва очилганларини ҳам қаттиқ назорат остида тутишга киришди. Мунаввар Қори ва унинг яқинлари бу тўсиқлар ва қийинчиликлар олдида енгилмадилар ва чор пошшо ағдарилган 1917 йилга қадар Туркистоннинг ҳар тарафидан янги усулдаги мактабларни очиш ишини ёйишга муваффақ бўлдилар.

Ёрдам жамиятчиларининг қурилиши

Очилган янги типдаги мактабларни моддий жиҳатдан мустаҳкамлаш, фақир ўқувчиларга ёрдам қилиш ва бошқа ишларга фойдали бўлиши учун «Жамияти Хайрийя» номли ёрдам жамиятлари қурилди. Бу жамиятлар, Мунаввар Қорининг ташвиқи билан, юқоридаги ишлардан ташқари, илк мактабларни битиргандан сўнгра Туркия, Ўринбург, Уфа ва Озарбойжонга яширин юборилган талабаларга ёрдам ишларини бошқарар эди. Мунаввар Қори талабаларига Туркия ва ёхуд Идил-Урол ва Озарбойжоннинг янада юқори даражадали таълим бериш имконини берадиган таълим муассасаларига кетиб, юқори маълумот олишларини ҳар фур-

сатда ташвиқ қилар ва хорижда ўқишлари учун йўл кўрсатар ва айни замонда моддий имконлар яратишга ҳаракат қилар эди. Бир қанча ёшларни Туркияга юбориб, ўқитгани маълумдир.

Мунаввар газетчилиги

Халқни уйғотиш, янги ғояларни ёйиш, миллий муаммоларни ҳал қилиш ишларини қўлга олиш, ўрисларнинг Туркистонга ўрис келгиндиларини жойлаштириш сиёсатларини тушунтириш учун жарида ва мажмуаларга эҳтиёж сезилар эди. 1905 йилга қадар Туркистон туркларига жарида чиқариш муяссар бўлмаган эди, биргина Валийлик (генерал-губернаторлик)нинг амирнома ва буйруқларини чоп этадиган ва туркистонлиларни бир-бирларига англатмаслик ўзига вазифа деб билган «Туркистон вилояти газетаси» номли бир газета бор эди. Бу газета таниқли ўрис миссионери Остроумов раҳбарлигида эди ва халқ орасида ҳеч бир ишқибозлик қозонмаган эди. 1905 йил ихтилоли оқибатларидан фойдаланган ҳолда илк газетани Мунаввар Қори чиқаришга киришди. Унинг «Хуршид» номда чиқармоқчи бўлган газетини нашр этиш учун мурожаатини чор идораси ўрисча бўлмаганлиги сабаб кўрсатиб рад этди. Шундан сўнг баъзи аҳволлардан фойдаланиб, Исмоил Обид номига нашр этиш ҳуқуқини олишга муяссар бўлиб, қўлга киритилган «Тараққий» газетасида Мунаввар Қори жуда катта рўл ўйнади. Газета ёпилиб, муҳаррири ҳибсга ташлангач, Мунаввар Қори «Хуршид» газетасини чиқаришга муяссар бўлди. Бу газета мактаб ва мадрасаларда ислоҳот ишларини ташвиқ қилиш ва барча турклар орасида муштарак ёзув тилини майдонга келтириш йўлида курашишни ўзи учун мақсад қилиб олган эди. Иқтисодий масалалар, жаҳолат, қолоқлик ва мутаассиблик билан мужодала, қаламга олинган мавзулар орасида эди. Газета халқ орасида жуда катта қизиқиш уйғота олди. Ўрис ҳукумати-га ёқмайдиган ғояларни ёйган бу газетани кўп ўтмасдан ёпди. Шундан сўнгра Абдулла Авлоний томонидан чиқарилган «Осиё» (Азия) газетасининг идораси ва ҳайъатларида ҳам Мунаввар Қори раҳбарлик қилди ва жуда унимли рўл ўйнади.

1914 йилда адвокат Убайдулла Хўжа тарафидан нашр этилган «Садойи Туркистон» газетасининг идора ва ёзув ишларининг энг оғир юки яна унинг устида эди.

Ўрусияда чорлик тузумини ағдарган 1917 йилги февраль инқилобидан сўнгра Мунаввар Қори «Нажот» газетасини чиқарди. Бу газетада қозоқ, қирғиз, татар ва бошқа номлар билан бир-бирларидан узоқлаштирилишга маҳқум этилган барча турклар Мунаввар Қори бир миллат авлодлари эканликларини англатишга қаратилган бир қатор мақолалари эълоя қилинди. «Нажот» газетасида чорликнинг мустамлакачилик ва зулм идорасининг ички анатомиясини (тешҳир) кўрсатиб, янги туғилган ҳуррият тузумидан фойдаланган ҳолда, миллатнинг ҳақ-ҳуқуқларини ҳимоя қилиш йўлида мақолалар ёзди. Бир оз кейинроқ чиқарилган «Кенгаш» (Данишма) газетаси ҳам қисқа муддат Заки Валиди ва кейинчалик эса Мунаввар Қори тарафидан бошқарилди. Бу газета «Бутун Туркистон Марказий Шўроси»нинг (Консейнин) нашри бўлган эди.

Мунавварнинг ташкилотчилиги

Мунаввар Қори туркистонлиларнинг сиёсий ташкиллашиш ишларида ва мустақил давлат қуриш ғоясининг қарор топишида кўзга ташланиши мумкин бўлган ишлардан узоқроқ турган, бироқ узоқни кўра олган бир ишончли доҳий эди. 1913 йиллардан бошлаб, энг кўп ишонган ғоявий маслакдошлари билан яширин гуруҳлар ҳолида кураш бошлади.

1915—1916 йилларида унинг атрофида яхши ташкил этилган, яширин бир миллиягчилар гуруҳи бўлганлиги маълум. У чорликни йиқитган 1917 йил февраль инқилобидан сўнгра, барча миллий кучларни бир ташкилот атрофида тўплаш зарурлигини англаб етган эди. Шу мақсадда «Шўрои Ислом» ташкилотини тузди, ташкилотнинг бошида бўлгач, яна сўнгроқ «Туркистон Марказий Шўроси»да масъул ишлар юкланди.

1916 йилда бўлган халқ исёнини чор маъмурияти қонли бир шаклда бостирди. Бу ҳодисалар ўлканинг иқтисодий ва социал ҳаётини остин-устин қилди. Баъзи кичик маъмуриятлардан ташқари барча идора воситалари ўрисларга берилди. Турклар давлат ишлари ташқарисида қолди. Мунаввар Қори ва бошқа миллатчи зиёлилар туркийларнинг фойдаси йўлида қўлларидан нима келса қилдилар.

Чорлик ағдарилганидан сўнги аҳвол

Чоризмнинг йиқилишидан туркистонлик зиёлилар миллий манфаатлар юзасидан баъзи илгари силжишларнинг амалга оширилишини умид қилган эдилар. Ҳокимият тепасига келган Керенский ҳукумати, ҳуррият, халқларнинг тенглиги ва демократия каби амаллий принципларни илгари сураб экан чоризмнинг мустамлакачилик, ерларни босиб олиш ва қозоқ-қирғиз туркларини қирғин қилиш сиёсатини риёкорона давом эттирарди.

Чоризм даврида туркистонлилардан тортиб олинган ерларни эски эгаларига қайтариш учун эса бирон-бир иш қилмас эди. Февраль инқилобидан кейинги ойларда, Ўрусия асоратидаги бошқа туркий ўлкаларда бўлгани каби Туркистонда ҳам Ўрусия билан федерал давлат черчеваси доирасида бутун ўлгага шомил мухтор ҳукумат ўрнатиш талабидан ортиқ бир талаб йўқ эди. Керенский бу кўп мутавозе истакни ҳам қабул қилмаётган эди. Ўша даврнинг барча ўрис фирқалари эса фақат Ўрусиянинг бўлинмас бирбутунлиги ҳақида сўз юритар ва уларнинг барча ғайратлари туркистонлиларни идора мавқебидан узоқда тутишга қаратилган эди.

Большевиклар эса ҳокимиятни қўлга киритишларидан олдин ва ҳокимиятни қўлга киритганларидан кейинги дастлабки ойларда, ўрис бўлмаган миллатларга ва барча мусулмонларга истиқлолларини, ҳатто Ўрусиядан ажралиб кетишга бўлган ҳақ-ҳуқуқларини эътироф этишларини билдирар ва айниқса чор Ўрусиясининг мустамлакачилик сиёсатини ва асоратда тутган миллатларга нисбатан қилган адолатсизликларини шиддат билан қоралар эдилар. Юқоридаги ваъдалар Совет Ўрусияси маъмуриятига кўра, ҳақиқий маънода ҳеч бир вақт қўлланилмайди, фақат ўлкаларда, хусусан, Осиё ва Африка ўлкаларида ташвиқот олиб борилар экан, юқоридаги ваъдаларни гўё ҳақиқатда амалга оширилгандек риёкорлик билан фойдаланилар эди.

1917 йилнинг охирида Ўрусия асоратидаги ўлкаларда қудратли ҳуррият ҳаракатлари бошланди. Польша, Финляндия ва Болтиқ денгизи соҳилидаги ўлкаларнинг истиқлолларини эълон қилдилар. Бу даврда Туркистонда ҳам, шимолдаги қозоқ турклари яшайдиган ўлкаларда ҳам ва жануб қисмда ҳам миллий ҳаракатлар оловланди. Бироқ Жанубий Туркистонда дин одамларининг бир қисми бу даврнинг аҳамиятини баҳолай

билишдан ожиз эдилар ва ҳатто уларнинг қурган баъзи ташкилий янгиликлари бўлмиш душманликларнинг таъсири остида ўрис фирқалари билан ҳамкорлик қилишдан ҳам тап тортмадилар. Ўрис мактабларида етишган ва ўрис сиёсий фирқаларининг таъсири остида бир қисм зиёли ва ярим зиёлилар миллий масалаларимизни биргаликда ҳал қилиш мумкин деб топдилар. Мунаввар Қори ва унинг атрофидагилар мусулмон ўлкаларида, энг аввало Туркиядаги хуррият ҳаракатларини яқиндан билганлар Туркистон учун истиқлол истар эдилар. Шу кейингилар мухторияти ғоясини ҳам ўлканинг ички ишларида ўз-ўзича тугал ҳурлик доирасида тушунар эдилар ва бунга ҳақиқий маънодаги истиқлол учун ташланадиган бир қадам деб қарар эдилар.

1917 йили охирларида коммунистлар (большевиклар) Туркистонда ҳокимиятни қўлга киритиб, эски дабдабали ваъдаларнинг тамомила акси ўлароқ армияни ва барча идора механизмини ўрисларнинг тасаруфида тутдилар ва туркистонлиларнинг давлат қурилишига иштиракини рад этдилар. Бундай вазиятга қараб, 1917 йил ноябрь ойида Қўқон шаҳрида тўпланган 4-мусулмонлари конгресси Туркистон мухтор миллий ҳукуматининг қурилганлигини эълон қилди. Мухтор ҳукумат эълон қилингунга қадар бўлган даврда ва ундан кейин миллатнинг ажнабий-ётлар ҳукмронлигидан қутилишига қаратилган уринишларда Мунаввар Қорининг ва унинг маслақдошларининг қилган хизматлари жуда буюк ва самарали бўлди.

Кўп ўтмасдан Қўқон шаҳридаги миллий мухтор ҳукумат кўп сонли совет ўрис аскарий кучлари томонидан тугатилди, шаҳар ёқиб юборилди, талон торож этилди, кўплаб кишилар ўлдирилди. «Шўрои ислом» ва «Туркистон Марказий Шўроси» каби ташкилотлар тарқатилди. Шундан кейин Туркистон туркларининг совет-ўрис ҳокимлигига қарши «Босмачилик» номи билан машҳур бўлган буюк тўдалар шаклидаги халқ исёнлари даври бошланди. 1917 йил охирлари арафасида Жанубий Туркистон Мунаввар Қори билан Маҳмудхўжа Бехбудий атрофида уюшган миллатчилар, истиқлолни бош мақсад деб билганлар яширин бир ташкилот туздилар. Қозоқ турклари ҳам 1917 йил февраль инқилобидан кейин «Алаш Ўрда» номли бир миллатчи бир фирқа туздилар. «Алаш Ўрда» фирқасининг бошида Алихон Букейхон турарди. Жанубий Туркистондаги «Алаш Ўрда» маҳаллий ташкилотлари, миллий мухтор

ҳукумати советлар томонидан қурол кучи билан тарқатилгандан сўнг юқорида баҳс кетган «Алаш Ҷрда» фирқаси Ҷрусия империализмидан қутулишни мақсад қилиб олган яширин бир ташкилот сифатида фаолият кўрсата бошлади (Миллий мухтор Туркистон ҳукуматлари ҳақида Турк. культурининг 1964 йил, 23 сентябр сонига қаралсин.) Юқоридаги ташкилотлар ўз ораларида ва Туркистон ташқарисидаги туркларнинг яширин миллий ташкилотлари билан алоқаларда бўлдилар. Тарихий воқеаларнинг бориши ўлкадаги бу яширин ташкилотларнинг бирлашишини ва энг аввало, Туркистоннинг ҳақиқий маънода истиқлолини мақсад қилиб олишларини тақозо этарди. Бу ғоянинг ҳақлигини исбот этишга киришган энг қувватли ва халқ орасида энг кўп таъсирга эга бўлган ҳаракат яна Мунаввар Қори етакчилик қилган миллиятчилар ташкилоти бўлди.

Халқ исъёнининг бутун Туркистонга ёйилиши ва Марказий Ҷрусиядан Туркистонга келтирилган кўп сонли қизил армия дасталарининг бу исъённи бостиришга киришиши, 1918—1924 йиллар орасидаги даврда миллиятчи яширин ташкилотларнинг яна бир қатор конгреслари бўлиб ўтди ва оқибатда Туркистоннинг истиқлоли учун курашган, сиёсий принциплари бири-биридан озми-кўпми фарқли барча миллий фирқа ва ташкилотлар ягона лагерга бирлашдилар; мазкур бирлашиш оқибатида майдонга келган янги ташкилотга «Туркистон Миллий Бирлиги» номи берилди.

Бу ташкилот ялпи халқ исъёни кенг авж олган даврда, 1922 йилда совет-ўрис истилосига қарши қаратилган ҳаракатларни қарор тоғтириш ва миллатнинг овозини мамлакат ичкарисид ва ташқарисид эшиттириш юзасидан бўлиб, мустақил миллий ҳукумат қурган ва буни бутун дунёга эълон қилган эди.

Мана шу барча ғоявий кураш майдонларида ва маслакий ҳаракатларда Мунаввар Қори жуда табиатан ижобий, шовқин-суронсиз ва кўзга ҳа деб ташланавермайдиган вазифаларни бажарди. Ана шундай хислатлари билан у барча миллиятчиларнинг эътимони ва юксак баҳосини қозонди.

Туркистон қизил Масков режимга қарши кенг халқ қатламлари оёққа турган ўша йилларда совет режими, хусусан, Лениннинг ўзи бевосита чиқарган директива-си билан Туркистонли зиёлиларни маълум даражага қадар давлатни бошқариш ишларига жалб этди; таъ-

лим ишлари олиб борилаётган мактабларда тарих, тил ва адабиёт мавзуларида туркистонлик миллиятчиларнинг принципларига сабр-тоқатлилик намоён қилди; халқда ва зиёлилар орасида миллий ҳисларни чалғитиш сиёсатини кўзлади. Бу сиёсат ижобий мактабларда маълум бир муддат ислом дини дарслари ўқитилишига ва шариат маҳкамаларининг ҳам очилишига рухсат берилишига олиб келди. Туркистон совет маъмурияти ҳукмрон бўлганидан сўнг «қўйинни пуч ёнғоққа тўлдирадиган ваъдалар» сиёсий режалари «амалга оширила бошлади». Коммунист бўлганлари ҳолда совет тузуми ичкарасида Туркистон учун баъзи маъмурий, иқтисодий ва маданий ҳақ-ҳуқуқларнинг берилишини истаган кишилар ишдан узоқлаштирилди, айбланди. Шундан сўнггина маданий ва таълим-тарбия ишларида советлар режалари татбиқ этила бошлади.

Мунаввар Қори совет режимининг маданий, таълим-тарбия ишларидаги мазкур чалғитиш доирасида бўлсада, кўп сонли мактабларнинг очилиши ва муъаллимлар етиштирилиши зарур эканлигини ташвиқ қилди. Бутунлай отиб ташлангунга қадар шу йўлда курашди.

Мунаввар Қори ўрис мустамлакачилиги, ҳукмронлиги билан мужодалар қилиш билан чекланмади, у ўз юртини маданиятда илғор ва мустақил, замонавий билимлар билан қуролланган, ривожланган ва бой бир ўлкага айланганлигини кўришни истар, орзу қилар эди. Ўрисларнинг «парчала ва ҳукмронлик қил!» сиёсатини жуда яхши англаганлиги учун бунга қарши жон-жаҳди билан курашди.

Мунаввар Қори тақдирлари

Советлар Мунаввар Қори ва унинг биродарларини илк дафъа 1921 йилда ҳибсга олдилар. Шу йилдан кейин бир неча вақт кейин яна ҳибсга олинди, номаъқул, шубҳали одам деб қаралди. Ана шу барча ўзгартириб бўлмайдиган қийин шарт-шароитлар уни жуда эҳтиёт бўлишига ундали, бироқ қўрқмасдан курашди. Мунаввар Қорини оддий ва маънавий босқинлар ва таҳдидлар билан йўлга сололмаган советлар уни сўнгги бор 1932 йилда ҳибс этдилар [57].

Мунаввар Қори тарбиячи, халқ ичидан етишиб чиққан бир жамоат арбоби ва Туркликнинг ва Туркистоннинг қутқарилиши ғоя-идеалининг фидокор, саботли,

жаъсур курашчиси ва ғоя-маслак чашмаси (булоғи) бўлган шахс эди.

Урисларнинг уни моддий (жисмоний) вужудини йўқ қилишларининг сабаби ана шудир (матннинг остида қавс ичида 78-бетдан то 85-бет кўрсатилган). «Турк культуру» журнали, 1966, № 4 (46) (мақолани Туркия туркчасидан ўзбек туркчасига фалсафа фанлари номзоди Абдулқодир Зоҳидий таржима қилган).

Салимхон Тиллахонов

Ташкентдаги «Миллий истиқлол» ташкилотни ҳақида

Унинг иш фаолияти Азиз Лазиззода (Лазиз Азиззода — С. Х.) 1926 йил Москвага кетишидан сал олдин бошланган. Бу ташкилотни тузиш, аниқроғи, олдинги «Миллий иттиҳод» фаолиятини тиклаш тўғрисидаги Мунаввар Қори дастлаб Азиз (Лазиз) билан гаплашган. Мен бошланишида ундан, тўғридан-тўғри кўрсатма олган эмасман. «Миллий иттиҳод»нинг раҳбарлари учлиги қуйидаги таркибда тузилган эди: Мен (Салимхон Тиллахонов), Азиз (Лазиз Азиззода) ва Ғофуржон Мусахонов. Амалда эса раҳбарликни Мунаввар Қорининг ўзи олиб боради.

Мунаввар Қорининг кўрсатмаси билан раҳбариятга ташкилотнинг эски аъзолари киритилмайди, чунки улар ҳукуматга, ГПУга танилиб қолган эди. Уларнинг раҳбариятга кириши шубҳа туғдириши, оқибат натижада эса ташкилотни барбод қилиши мумкин.

Шунга қарамай, Учлик аъзолари айрим масалаларни қандай ҳал қилиш тўғрисида маслаҳат учун, ташкилотнинг эски фаолларидан айримларига уларга «Миллий истиқлол» борлигини билдирмай туриб мурожаат қилиши мумкин бўларди. Бундан албатта Мунаввар Қори эса амалда раҳбар ва илҳомлантирувчи бўлгани учун бундан мустасно эди.

Мунаввар Қори Азиз (Лазиз)га бу ташкилотни тузишга кўрсатма бериб, эски раҳбарият аъзолари тўзиб, иш тугаб бораётганлигини ташкилотни бутунлай тугатишига йўл қўймаслик зарурлигини уқтирди. Бугун бўлмаса, дейди у, эртага ҳокимиятни қўлга олиш учун ташкилотга зарурият туғилади, шунинг учун ҳам ҳеч бўлмаганда, ташкилотни ташкилий ядро сифатида сақлаб қолиш керак. Унинг асосини шундай ташкил қилиш керакки, агар бунга қабулиятли кишилар топилса, за-

рурият туғилган тақдирда ишни ташкилий шакл (форма)да давом эттира оладиган бўлсин. Гап шундаки, Мунаввар Қори вақти келиб, ҳокимият масаласи ташкилотнинг кун тартибига қўйилишига шўро ҳукумати охир оқибатда маълубиятга учраши ва ҳокимиятни ўз қўлига олишига ишонади. У бу ўринда, Сербия, Болгария, Филландияни мисол қилиб, улар ҳам бир вақтлар мустамлака бўлиб, кейинчалик ўз мустақиллигини қўлга олганини кўрсатиб, бизлар ҳам истиқлолга эришамиз деб айтар эди. У фирқа ва шўро ҳукуматининг ўз-ўзидан айниб кетишига ишонади. Коммунистларнинг катта қисми (маҳаллий миллатдан чиққан коммунистлар) кўз ўнгимизда шавинистлашмоқда, бу шунга олиб келиши мумкинки, коммунистларнинг ҳаммаси шавинист бўб кетиши мумкин, ана шунда (ташкilot учун) ҳукумат тўғрисидаги масала пайдо бўлади.

Мунаввар Қори ўзининг бу тўғридаги фикри тўғрелигини исботи учун шўро ҳукумати хусусий мулкни ва синфларни тугатиш йўлида олиб бораётган кураш туфайли халқ оммасининг аҳволи тобора оғирлашиб бораётганлигини кўрсатар ҳамда маҳаллий коммунистлар бу ҳолатни кучайиши сабаб комфирқадан юз ўтириб, ўз халқи манфаатини ҳимоя қилишга ўтади деб айтар эди. Мунаввар Қори озиқ-овқат танқислиги ва бошқаларни кўрсатиб, кооперация ва давлат савдоси аҳоли талабини мунтазам равишда қондира олмайди деб, хусусий мулк эгасининг рўлини ошириб, бундай ҳолатга жуда борса 5—10 йилга чидаш мумкин, шундан сўнг эса бизнинг партиялиларимиз мана шу вақтинчалик қийинчиликлар асосида миллатчиликка оғиб, бутун миллат манфаати ҳимоясига отланади деган хулосага келади. Мунаввар Қори ҳеч қандай социализмга ишонмайди, у ҳақида жуда ҳам хира тушунчага эга. Сухбат чоғида маълум бўлдики, у ички қарама-қаршиликлар ривожланишидан ташқари ташқи босқин (интервенция)га ҳам умид боғлайди. У ўзининг нуқтаи назарини Оврупо ва Америкадаги буржуа давлатлари, айниқса Англия СССРни яшаб қолишига йўл қўймаслигини тушунтириш билан исботлашга ҳаракат қилади. Унингча Ўрта Осиё ҳамон олдиндагидек мустамлака. Фарқи шундаки, дейди у, агар олдин бир губернатор ҳукмронлик қилган бўлса, ҳозир губернаторларнинг сони кўп, агар олдин подшо фуқораси губернатор билан судлаша олган бўлса, энди бу мумкин эмас, агар олдин ҳар бир киши ўз хўжалиги ерига ўзи хўжайин

бўлган бўлса, ҳозир бунинг тескариси, агар олдин кўчириб келтириш чекланган бўлса, эндиликда бунинг акси, шундай қилиб оқибат натижада маҳаллий аҳолининг ҳамма ерлари овруполиклар қўлига ўтиб кетади...

Ҳозирги Ўрта Осиё республикаларининг аҳволини Ҳиндистон билан солиштириб, айтар эдики, агар англичанлар босиб олган бўлганида яхши бўлар эди. Масалан, Ҳиндистонда матбуот эркинлиги бор, ҳамма ҳам ҳукуматни матбуотда очиқ танқид қила олади, миллий урф-одат таъқиб қилинмайди, у ерда савдо эркинлиги мавжуд, ягона фирқа диктаторлиги йўқ, ҳар ким ўзича эркин ҳолда бой ва камбағал бўлишини танлаши мумкин.

Унинг айтишича, агар Ўрта Осиёни англичанлар босиб олган бўлса, улар ўлкага ўзларининг губернаторлари орқали ҳукмронлик қилар, бошқа чиновниклар эса маҳаллий халқлардан бўлиб, улар мамлакатни бошқарарди.

Бизнинг ташкилотимизни дастури йўқ эди, унинг дастури Мунаввар Қорининг ўзи бўлган. Шунингдек, у илҳом берувчи ҳам, раҳбар ҳам эди. Ташкилот фаолияти асосий мақсадга — истиқлолни қўлга киритишга йўналтирилган эди.

* * *

1928 йил 28 декабрда Афғонистоннинг Тошкентдаги консули Фулом Жайлонийнинг Афғонистон Ташқи ишлар вазири Фулом Содиқхонга ёзган хати

Мен Тошкентга келиб, Туркистон миллатчилари айниқса, бу ердаги мусулмонларнинг ҳаракатидан четда туришни хоҳламадим. Шунинг учун ҳам уларни излаб топишга интилдим. Ниҳоят, ажойиб бир оқшом кечасида махсус жойда Мунаввар Қори билан учрашишга муяссар бўлдим. У зиёли шахслардан бири бўлиб, тошкентлик мусулмонлар орасидаги таъсирчан кишилардан ва миллатчилар партиясида катта ўринга эга. Уларнинг аҳволи, ютуқлари ва камчиликлари тўғрисидаги бир неча саволларимга Мунаввар Қори жавоб бериб шундай деди: «Ҳозирда бизнинг миллатчи партиямиз бемалол иш олиб бораолмайди, бизлар бир жойга йиғилиша олмайиз, ҳаммамиз ҳам ҳукуматдан қўрққон ҳолда Туркистоннинг бирор шаҳарида ҳар хил майда ишлар билан банд бўлиб турибмиз. Масалан, мен Самарқандда музейда ишляпман. Аммо қаттиқ

умидим борки, миллатчилар партияси ўз йўлидан қайтмайди, фаолиятни сира ҳам бўшаштирмайди. Ўзимизнинг миллий қарашимизни тўла амалга оширамиз, уни етарли даражада ёш зиёлилар онгига сингдира оламиз. Миллатчилар ҳозир юқори давлат ва қуйи ташкилотларда катта ва кичик лавозимларда ишлаяпти. Бизнинг Мунаввар Қори, Салимхон, Миён Бузрук ва шулар каби миллатчиларимизнинг ҳар бири майда ишлар билан банд бўлса-да, маълум даражада ёшлар орасида ўз мақсадларини амалга оширишга муваффақ бўлмоқда».

Кейин Мунаввар Қори ўз сўзини давом эттириб шуни айтди: «Бизларнинг баъзи бирларимиз, қайсики, Москвадаги элчи жаноблари Мирза Муҳаммад яхши билган 10—13 кишиларимиз, қандай йўл билан бўлмасин Туркистондан Афғонистон томонга чиқиб кетишга мажбур бўлиб турибмиз. Чунки ўзимизни хавф остида сезаяпмиз, ҳар куни қандайдир сабаб билан бирортамизни қамоққа олиб сўроқ қилмоқда.

Агар афғон ҳукумати рухсат берса, бизлар Афғонистонга бориб Ҳошим Шоиқ каби маориф соҳасида ишлаган бўлур эдик. Ҳозир бизларнинг Туркистонда бўлишимиздан фойда йўқ, балким бизларни йўқ қилиб ташлар. Шундай бўлса-да, ишончимиз комилки, бизнинг ёшларимиз ҳозир Ватанни севадиган миллатчи бўлиб ҳисобланади. Бизлар миллатчилар кеча ва кундуз кўпайиб олға кетишларига умид қиламиз».

Ушбуни хабар қиляпман, уларнинг дастурини ҳам қўлга киритгач сизга тезда юбораман. Улар Афғонистонга яширин боришга хоҳиш билдириб, менга мурожаат қилиши мумкин. Шу тўғрида Сизнинг фикрингизни билмоқчиман.

Сизга ҳурмат билан Фулом Жайлоний.

* * *

Фатхитдин Махсум Исматуллаевнинг терговдаги кўрсатмаларидан

Мунаввар Қорининг боғида кенгаш бўлди. Ташкилот дастури ва қўмитанинг уезд бўлимларини ташкил этиш масаласи муҳокама қилинди.

Мунаввар Қори ҳамма жойларда беш кишилик раёсат (президиум): раис, котиб, хазинадор ва икки аъзодан иборат ташкилотлар тузилганлиги тўғрисида ахбо-

рат берди. Шунда у эски ташкилот ва дастур ҳозирги турмуш шароитига тўғри келмаслиги ва уларни ўзгартириш, ташкилотга эса ёшларни жалп қилиш зарурияти ҳақида айтди. У яна шуни ҳам таъкидладик, ҳозир мактабларда миллий руҳ қолмади, бу масалада ҳеч қандай иш қилинмаяпти. Агар аҳвол шундай давом этаверса ўзбекларда миллий руҳ йўқолиб кетади, Ўзбекистон руслар оёғи остида қолади. Бунинг олдини олиш учун ташкилот кадрларни тайёрламоғи керак, бизлар эса қарияпмиз, бизларга ўрин босарлар зарур...

Молия масаласи муҳокама қилинганда ташкилот аъзоларидан 100 сўм, ўзига тўқ бойлардан эса 250 сўмдан кириш бадали олиш, тўпланган пул ўлик капитал бўлмаслиги учун, уни оборотга қўйиб кўпайтиришга келишиб олинди.

* * *

Тўхтаҳўжаев Усмонхўжанинг терговдаги кўрсатмаларидан

...Мен Мунаввар Қорига яқин маслақдош кишиларни юқорида санаб ўтилганлар билангина чеклай олмайман. Менимча, бу жуда кенг доирани ташкил этади. Масалан, ўқитувчиларнинг Тошкент конференциясида Мунаввар Қори жадидчиликни ўзича «ёритди». Кўпчилик унинг чиқишини чапак чалиб олқишлади.

* * *

Ватанимиз озодлиги учун коммунистик босқинга қарши кураш ташкилотчиси, Бухорода (1921 йилда) яширин ҳолда ташкил топган «Туркистон Миллий Бирлиги» раиси Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг «Хотиралар» асаридан кўчирма:

«...Умумкомитетни бир қанча вақт тузолмай қийналдик. Бунинг сабаби бухороликлар билан ташкентликлар орасидаги қабилавий зиддиятлар... бўлди. Шу боис Умумкомитетнинг раислигига ким тавсия қилинган тақдирда ҳам қабул бўлмас эди. Биз бошқирдлар тошкентлик Мунаввар Қорини тавсия қилдик. Лекин бухоролик вакиллар буни қабул қилмадилар. Иккинчи марта, Комитет раиси зарур бўлса, очик яшашдан воз кечиб, яширин яшашга ҳам тайёр бўлиши керак. Му-

наввар Қори шу шартларга ҳам рози эди. Тожикларнинг таниқли кишиларидан Садриддин Айнийни тавсия қилиб кўрдик. Лекин у яширин ҳолда яшашга ўтмаган тақдирдагина раислик қилишга рози бўлди...

Шундай қилиб 2 августда мен Туркистон Миллий Бирлигининг, яъни Умумкомитетнинг раиси сифатида иш бошладим».

«Самарқанддаги конгресс йиғилишида Жамият (Туркистон Миллий Бирлиги — С. Х.)нинг 24 банддан иборат Устави ва Туркистон байроғи қабул қилинди. Байроқни тайёрлаган комиссияда мен, Мунаввар Қори ва Жонзоқ, яна бир киши иштирок этди».

«Туркистондаги маънавий ва маориф соҳасидаги курашда Мунаввар Қори Тошкентда қандай ўрин тутса, Самарқандда Қори Комил ҳам шундай ўрин эгаллади».

ИЗОҲЛАР

- 1) *Ризаев Ш.* Жадидчиликка доир икки ҳужжат. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1990, 4-сон, 36-бет.
- 2) Ўша жойда, 35-бет.
- 3) Ўша жойда.
- 4) *Сирожиддин Аҳмад.* Мунаввар Қори. // Шарқ юлдузи, 1992, 5-сон, 111-бет.
- 5) Ўша жойда, 112-бет.
- 6) Буни биринчи бор С. Аҳмад эълон қилган.
- 7) *Ризаев Ш.* Кўрсатилган мақола, 35-бет.
- 8) *Мажид Ҳасаний.* Туркистон босқини, Т., «Нур», 1992, 32-бет.
- 9) Хогиранинг матни бизда сақланади — С. Х.
- 10) Маҳаммадхон ота 1992 йилда вафот этдилар. Илоҳим, жойлари жаннатда бўлғай.
- 11) Бу ташкилот бундан кейин «Иттиҳоди тараққийпарвар», «Тараққийпарварлар», «Иттиҳод ва тараққий» деб ҳам номланди.
- 12) Бу кишилар турк муҳожирларидан бўлган, ҳозирча уларнинг шахси аниқланганича йўқ. Мунаввар Қори буларни биринчи, ўзини иккинчи ўринда кўрсатса-да, унинг ўзи жамиятнинг асосий раҳбари бўлган.
- 13) 1919 йил 19 январга ўтар кечаси Тошкент шўроларига қарши Осипов уюштирган исён, Туркистон комиссарлари ўлирилиши воқеалари назарда тутилмоқда.
- 14) Жадидлар аслида динга қарши бўлмаган. Улар шариатга қатъий риоя қилган ҳолда мактаб ва мадрасаларни ислоҳ қилиш, маданиятни тараққий эттириш соҳасида катта ишларни амалга оширади. Мутаассиб руҳонийлар бунга қаршиллик қилган. Шу сабаб жадидлар руҳонийлар билан курашган.
- 15) Жамият аслида тарқатилмаган эди.
- 16) Бу зоти улуғларнинг шахси ҳали тарихимизда аниқланганича йўқ. Улар каби кишиларнинг номи кейинчалик ҳам учрайди.
- 17) Тўла айтилиши аслида Убайдуллаҳўжа Асадуллаҳўжасв.
- 18) Унинг ташкилотчиси ва раҳбари Мунаввар Қорининг ўзи бўлган.
- 19) *Кобозев П. А.* (1878—1941 й.) шўро давлати ва компания арбоби, февраль инқилобидан сўнг Тошкент темир йул комиссари, Бугун Россия МИҚ ва РСФСРнинг Ғарбий Сибир ва Ўрта Осиё факулудда комиссари. Турк АССР МИҚ (1918), РСФСРнинг Туркистон ишлари бўйича алоҳида муваққат комиссияси аъзоси (1919).

20) ТАССР шўроларининг VIII қурултойи 1919 йил 6 сентябрь — 3 октябрда бўлиб ўтган.

21) Шарқ халқлари қурултойи 1920 йили Бокуда бўлиб ўтган. Унда қатнашганлар: Т. Рисқулов, Мунаввар Қори, Ҳожи Сафо Жўрабоев, Ражаб Муҳамедов, Салимхон Тиллахонов, Қудратилла Юнусий, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Обиджон Маҳмулов, Гиллер ва бошқалар.

22) *Зиновьев Г. В.* — халқаро ташкилот «III Коммунистик интернационал» раҳбарларидан бири. Қурултой шу ташкилотнинг ташаббуси билан чақирилган.

23) *Анвар* пошо (1881—1922 й.) турк сиёсий ва давлат арбоби, генералларидан бири. Умрининг сўнгги даврида Ўрта Осиё, хусусан Шарқий Бухорога келиб, Шўро тарихида «босмачилик» деб номланган миллий-озодлик урушида коммунист босқинчиларга қарши жанглардан бирида ҳалок бўлади.

24) *Рисқулов Туроп* (1894—1943 й.) — шўро давлати ва комфирқа арбоби. Туркистонда инқилобий ҳаракат қатнашчиси, Туркистон АССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссари (1918—1919 й.), Туркистон комфирқаси мусулмонлар бюроси раиси, Туркистон МИҚ раиси (1919 й.), Туркистон ХКС раиси, Коминтернда бўлим мудирининг муовини.

25) Қурултой делегатларидан бири Салимхон Тиллахоновнинг ёзишича, Анвар пошо Мунаввар Қори ётоқхонасида меҳмон бўлган. Бошқаларни ҳам йиғиб, узоқ суҳбатлашган. С. Тиллахонов ундан Туркистон инқилоби ҳақида сўраганида, «босмачилик» ҳаракатини йўлга солиш керак, деб жавоб берган. Шунингдек, унинг ўзида ҳам бундан четда турмаслик нияти борлигини айтган.

26) Туркистон комфирқасининг V қурултойи назарда тутилмоқда. У 1920 йил 12—18 сентябрда бўлиб ўтган.

27) ТАССР шўроларининг IX қурултойи назарда тутилмоқда. У 1920 йил сентябрда бўлиб, Рисқулов ва бошқалар ноҳақ миллий оғмачиликда айбланади.

28) *Тўрақулов Назир* (1892—1939 й.) — шўро ва фирқа арбоби, Москва савдо институтини тамомлаган. Кўқон шаҳар шўроси котиби (1917—1928 й.), Фарғона вилояти инқилобий кенгаши аъзоси, ТАССР МИҚ раиси, СССР халқлари марказий нашриёти бошқармаси раиси (1922—1928 й.), СССР нинг Ҳижоздаги бош консули ва мухтор элчиси (1928—1936 й.).

29) *Сафаров Г. И.* (1891—1942 й.) большевистик фирқага 1908 йилда кирган. Брест сулҳи шартномасини тузишда «сўл коммунист» Троцкий тарафдори бўлган. Турккомиссия бюроси аъзоси, 1934 йилда фирқадан ўчирилган.

30) Бу ерда Ватандан зорланиш ва бешиш маъносида гап кетаётган бўлса-да, аслида шундай эмас. Мунаввар Қорининг ўз Ватани — Туркистонга муҳаббати чексиз бўлган. У Ватан озодлиги ва мустақиллиги, унинг келажаги тўғри-

сида жонини гаровга қўйиб, ўзини аямай курашди ва қурбон бўлди. Муштарийлар Мунаввар Қорининг бу сатрларини қамоқхонада тақдир аниқлашиб қолган бир пайтда ёзганлигини эътибордан соқит қилмасликлари лозим. Бу каби ҳолат бошқа ўринларда ҳам учрайди.

31) *Мунаввар Қори* Зайнулдин Қори Насриддиновни назарда тутатганга ўхшайди. У 1927 йил ёзида Наманганда ерсув ислоҳоти ва «Хотин-қизларни очиш» ҳаракати «Хужум»га қарши кишиларнинг яширин ташкилотини тузади. Бу кейин Тошкентдаги «Миллий истиқлол»нинг вилоят бўлимига айлантирилади.

32) Мунаввар Қори «ифлос» сўзини сиёсий бўлимни назарда тутган ҳолда ишлатмоқда. Аслида эса унинг ўзи жумҳуриятдаги барча яширин ташкилотларнинг гоёвий раҳбари бўлган.

33) Бу гаплар ГПУни чалғитиш учун айтилаяпти. Буни сезиб олган ГПУ уни қаттиқ азоблайди.

34) Бу ерда ҳам Мунаввар Қори «Советларга қарши ҳаракатга муросасиз» бўлганлиги нотўғри. Аксинча, бундай ҳаракатнинг илҳомчиси бўлган.

35) Бу «Миллий иттиҳод» деб ҳам берилган. Иккаласи ҳам бир хил маънони билдиради.

36) Юқорида айтилганидек, бу ерда ҳам маҳбус-муаллиф терговчинини чалғитиш умидида.

37) Мунаввар Қори ташаббуси билан 1922 йил декабрда ташкил топган бўлиб, таъсисчилари қуйидагилардан иборатми: Умархон Акрамхонов, Маннон Рамзий, Муҳитдин Усмонов, Холмуҳаммад Охунов, Абдулҳамид Сулаймонов (Мулло), Саидносир Миржалилов, Толибжон Мусобоев, Шакиржон Раҳимий, Ҳамидуллахон Орифхонов, Комил Алиев, Эшон Хўжаев.

38) Бу ерда Мирза Муҳитдин Мансуров ва унинг фарқандилари Мирза Ислоҳ, Мирза Хайрулло, Мирза Абдулқошир, Мирза Исҳоқ Муҳитдиновлар назарда тутилмоқда. М. М. Мансуров «Ёш бухороликлар» фирқасида бўлган. Баъзи ҳужжатларда у Бухоро шўро ҳукуматида фавқулодда Комиссия раиси бўлган пайтда амир бойликларининг катта қисмини ташкил қилиб олган деган тахминлар бор.

39) Бу пайтда сиёсий қатағонликка учраган ва чет элга қочиб кетган кишилар кўп бўлган. Афсуски, ҳозир уларнинг ҳаммасини аниқлаш қийин. Муҳими шундаки, жадидлар уларга қарши бериш учун ҳар хил фондларни ташкил қилган.

40) Бу сўзларни тергов сўроғида жон сақлаш умидида қўйиб жавоб маъносиде тушунмоқ керак. Аксинча, бу пайтда Мунаввар Қори бошчилигидаги истиқлолчилар уюшган революцияни бошлаган эди.

41) 1919 йил 19 январга ўтар кечаси иғроларга қарши қўрилган укиштирган исён назарда тутилмоқда.

42) Муаллиф ОГПУ терговчисини назарда тутяпти.

43) *Н. А. Йовмудский* Карашхон ўғли.

44) Делегатларнинг «натижасиз» қайтиши ҳали аниқланиши керак. Бу ОГПУ терговчилари учун берилган жавоб бўлиши мумкин.

45) Беҳбудий ва бошқаларнинг ўлдирилганлиги аниқ, ammo улар нима учун ўлдирилганлиги ҳали-ҳануз аниқланган эмас.

46) 1917 йил 16—23 апрелда бўлиб ўтган «Шўрои исломия»нинг биринчи қурултойи назарда тутилмоқда. Унда Туркистон мусулмонларининг Ўлка Шўроси сайланиб, унга М. Қ. Абдурашидхонов, М. Чўқай, М. Беҳбудий кирган эди.

47) Бу ўринда зиёлилар, шу жумладан, Мунаввар Қори ҳам ҳеч нимага ақли етмай қўл кўтарибди, деган тушунча бўлмаслиги керак. Бу шунчаки ўзини гўлликка солиш, холос.

48) 1917 йил 26—29 ноябрда бўлиб ўтади.

49) Мунаввар Қори ҳақиқатдан ҳам мухториятга қарши экан деб тушунмаслик керак. Чунки у мухториятнинг фаол ташкилотчиси бўлганини, унинг дастур ва низомини тузишда қатнашганлигини яхши биламиз. Бу сўзларни тақдири қил устида турган бир пайтда ёзганлигини унутмаслик лозим.

50) 1919 йил 22 январда Шарқий фронт қўшинлари Туркистон қуроли кучлари ёрдамида Оренбургдаги «Оқлар» фронтини ёриб, марказга йўл очади. Шу йил 13 сентябрда эса иккинчи марта ва узил-кесил марказ билан Ўрта Осиё ўртасидаги йўл очилади.

51) 1919 йил 6 сентябрь — 3 октябрда бўлиб ўтган ТАССРнинг VIII қурултойи назарда тутилмоқда.

52) *М. Солиқов* 1929 йили РСФСРнинг Афғонистондаги ваколатхонасида ишлаган. 1927 йили Истамбул дорилфунунини тугатиб, Тошкент дорилфунунинида ишлайди. 1937 йилда қамалади.

53) Русча «националистический» — «миллатчилик» атамаси бу ерда, бундан кейин ҳам «миллийлик» деган маънода олинди. Чунки, жадидларнинг «миллатчилиги» бизнинг онгимизга сингдирилган, бир миллатни иккинчисига қарама-қарши қўйувчи миллатчилик эмас, балки, аввало «миллийлик»ни, ундан сўнг умуминсоний байналмилалликни билдиради.

54) Буни Ш. Ризаев «Ўзбек тили ва адабиёти» журналида (1990, 4-сон) эълон қилган.

55) Юртдошимиз Туркияда чорвачилик соҳасининг йирик олими. Тошкентда туғилиб, Мунаввар Қори мактабида ўқиган. Унинг ёрдамида 1922 йили Германияга ўқишга кетган. Коммунистик таъқиб туфайли Ватанга қайта олмай, тақдир тақозоси билан Анқара университетиде кўним топган, Ватан озодлиги учун курашганлар ва коммунистик босқин ҳақида бир қатор мақолаларнинг муаллифи. Унинг ушбу

мақоласининг туркча матнини лутфан бизга филология фанлари номзоди, таниқли олим Шерали Турдиев берди. Уни фалсафа фанлари номзоди Абдуқодир Зоҳидий ўзбекчага ағдарган.

56) Муаллиф мақолани ўз хотираси асосида ёзганлиги сабаб бироз адашди, Мунаввар Қори туғилган йилини 1878 ўрнига 1880 деб кўрсатган.

57) Бу ерда ҳам янглишган. Бу машъум воқеа 1929 йил 6 ноябрда содир бўлган.

МУНДАРИЖА

Миллатимизнинг маънавий отаси (Сотимжон Холбоев)	5
Хотираларимдан	21
Менинг сиёсий бошқармага берган ваъдам	21
Январь воқеалари ва «Бирлик» уюшмаси	24
VIII курултой ва «Миллий гуруҳ»	25
Шарқ халқлари курултойи ва Анвар Пошо билан бўлган воқеа	26
Бухоро воқеалари	28
Бухоро воқеалари хусусида	29
Ташкилотнинг тузилганлиги, унинг мақсад ва вазифалари	46
Қандай ҳукумат ташкил этиш ҳақидаги масала	50
«Иттиҳоди миллий» ташкилоти	56
Ер масаласи ҳақида	61
Хотин-қизларни озод қилиш масаласи ҳақида	62
Камсонлик миллатларга муносабат	63
Иттифоқ марказига муносабат	64
Ташқи давлатлар билан бўлган ўзаро алоқалар ҳақида	65
«Иттиҳоди тараққий» ташкилоти аъзолари ҳақида	65
«Бирлик» ташкилотининг аъзолари ҳақида	66
«Миллий иттиҳод»нинг аъзолари ҳақида	66
Шарқ бўлими ўртоқ Агидулинга (нусхаси Коротский ва Москвадан келган ўртоққа)	67
«Маҳаллийлаштириш» соҳасидаги иш хусусида	71
Мунаввар Қори Абдурашидхоннинг маъруза, мақола ва шеърлари	73
Тошкент округи маданиятчилари курултойида (1927 йил)ги маъруза	73
Никоҳ тўғрисида	75
Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб	79
Тошканд мусулмон жамияти	83
Тошканд, 21 сентябр	86
Туркистонда вақф ишлари	89

Жамият қандай очилур?	92
Замондошлар Мунаввар Қори Абдурашидхонов ҳақда	101
«Миллий истиқлол»нинг фаолларидан бўлган Тангриқулихожи Мақсудовнинг тергов даврида ёзиб қолдирганларидан	101
Лазиз Азиззоданинг тергов вақтида айтганларидан ..	101
1957 йилда Мунаввар Қори билан бирга қатағон қилинганларни оқлаш учун тайёрланган маълумотномадан кўчирма	102
Проф. Иброҳим Ёрқин, Туркистонда уйғониш миллий ҳаракатлари ва Мунаввар Қори	103
Салимхон Тиллахонов, Тошкентдаги «Миллий истиқлол» ташкилоти ҳақида	115
Афғонистоннинг Тошкентдаги консули Фулом Жайлонийнинг 1928 йил 28 декабрда Афғонистон Ташқи ишлар вазири Фулом Содикхонга ёзган хати	117
Фатхитдин Махсум Исматуллаевнинг терговдаги кўрсатмаларидан	118
Гўхтаҳўжаев Усмонхўжанинг терговдаги кўрсатмаларидан	119
Ватанамиз озодлиги учун коммунистик босқинга қарши кураш ташкилотчиси, Бухорода (1921 йилда) яширин ҳолда ташкил топган «Туркистон Миллий Бирлиги» раиси Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг «Хотиралар» асаридан кўчирма	119
Илоҳлар	121

МУНДАРИЖА

Миллатимизнинг маънавий отаси (<i>Сотимжон Халбоев</i>)	5
Хотираларимдан	21
Менинг сиёсий бошқармага берган ваъдам	21
Январь воқеалари ва «Бирлик» уюшмаси	24
VIII қурултой ва «Миллий гуруҳ»	25
Шарқ халқлари қурултойи ва Анвар Пошо билан бўлган воқеа	26
Бухоро воқеалари	28
Бухоро воқеалари хусусида	29
Ташкилотнинг тузилганлиги, унинг мақсад ва вазифалари	46
Қандай ҳукумат ташкил этиш ҳақидаги масала	50
«Иттиҳоди миллий» ташкилоти	56
Ер масаласи ҳақида	61
Хотин-қизларни озод қилиш масаласи ҳақида	62
Камсонлик миллатларга муносабат	63
Иттифоқ марказига муносабат	64
Ташқи давлатлар билан бўлган ўзаро алоқалар ҳақида	65
«Иттиҳоди тараққий» ташкилоти аъзолари ҳақида	65
«Бирлик» ташкилотининг аъзолари ҳақида	66
«Миллий иттиҳод»нинг аъзолари ҳақида	66
Шарқ бўлими ўртоқ Агидулинга (нусхаси Коротский ва Москвадан келган ўртоққа)	67
«Маҳаллийлаштириш» соҳасидаги иш хусусида	71
Мунаввар Қори Абдурашидхоновнинг маъруза, мақола ва шеърлари	73
Тошкент округи маданиятчилари қурултойида (1927 йил)ги маъруза	73
Никоҳ тўғрисида	75
Бизни жаҳолат — жаҳли мураккаб	79
Тошканда мусулмон жамияти	83
Тошканд, 21 сентябр	86
Туркистонда вақф ишлари	89

Жамият қандай очилур?	92
Замондошлар Мунаввар Қори Абдурашидхонов ҳақда	101
«Миллий истиқлол»нинг фаолларидан бўлган Тангриқулихожи Мақсудовнинг тергов даврида ёзиб қолдирганларидан	101
Лазиз Азиззоданинг тергов вақтида айтганларидан	101
1957 йилда Мунаввар Қори билан бирга қатагон қилинганларни оқлаш учун тайёрланган маълумотномадан кўчирма	102
Проф. Иброҳим Ёрқин. Туркистонда уйғониш миллий ҳаракатлари ва Мунаввар Қори	103
Салимхон Тиллахонов. Тошкентдаги «Миллий истиқлол» ташкилоти ҳақида	115
Афғонистоннинг Тошкентдаги консули Фулом Жайлонийнинг 1928 йил 28 декабрда Афғонистон Ташқи ишлар вазири Фулом Содикқонга ёзган хати	117
Фатхитдин Махсум Исмагуллаевнинг терговдаги кўрсатмаларидан	118
Тўхтаҳўжаев Усмонхўжаннинг терговдаги кўрсатмаларидан	119
Ватанимиз озодлиги учун коммунистик босқинга қарши кураш ташкилотчиси, Бухорода (1921 йилда) яширин ҳолда ташкил топган «Туркистон Миллий Бирлиги» раиси Аҳмад Заки Валидий Тўғоннинг «Хотиралар» асаридан кўчирма	119
Изоҳлар	121

МУНАВВАР ҚОРИ АБДУРАШИДХОНОВ

ХОТИРАЛАРИМДАН
(ЖАДИДЧИЛИК ТАРИХИДАН ЛАВҲАЛАР)

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси
Бош таҳририяти
Тошкент — 2001

Муҳаррир И. Шоймардонов
Рассом Темура Саъдулла
Бадний муҳаррир Ф. Башарова
Техник муҳаррир Д. Габдрахмонова
Мусаҳҳиҳ Ю. Бизаатова

Теришга берилди 16.10.2000. Босишга рухсат этилди 30.11.2000.
Бичими 84x108 ¹/₃₂. Таймс гарнитураси. Офсет босма. Шартли босма
табоғи 6,72. Нашриёт ҳисоб табоғи 6,9. Адади 3000 дона. Буюртма
№ 1170. Баҳоси келишилган нарҳда.

«Шарқ» нашриёт-матбаа
акциядорлик компанияси босмахонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.